

ЗГРАДА МИНИСТАРСТВА СПОЉНИХ ПОСЛОВА У БЕОГРАДУ

МАРИНА ПАВЛОВИЋ, САША МИХАЈЛОВ

САЖЕТАК:

Једно од најмонументалнијих здања међуратног академизма у Србији, Палата Министарства спољних послова у Улици кнеза Милоша бр. 24–26, заједно са зградом Владе Републике Србије, некадашњим Министарством финансија, чини усклађен ансамбл грађевина који је уобличио архитекта Николај Краснов. Иако није грађено за потребе Министарства спољних послова, већ за Министарство шума и руда и Министарство пољопривреде и вода, репрезентативност здања кореспондира са значајем институције којој је седиште. Од формирања државности Србије почетком 19. века постојала је блиска веза и преплитање ингеренција владара и институције задужене за спољну политику, што је утицало на избор, репрезентативност, позицију, као и стилски израз здања у којем се Министарство спољних послова налази.

Рад тежи да свеобухватно истражи процес пројектовања и изградње, као и контекст подизања палате Министарства спољних послова. Уједно има за циљ да проучи корелације позиције и визуелне репрезентације седишта Министарства спољних послова од прве канцеларије *иностраној одељења* Милоша Обреновића до данашњег здања у Улици кнеза Милоша, тако да је посебна пажња посвећена историји Министарства спољних послова односно његовим претходним седиштима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Министарство спољних послова, Никола Несторовић, Драгиша Брашован, Николај Краснов, Министарство шума и руда и Министарство пољопривреде и вода*

ABSTRACT:

One of the most monumental buildings of Interwar Academicism in Serbia, the building of the Ministry of Foreign Affairs at Kneza Miloša 24-26, forms, together with the Government Building – the former Ministry of Finance – a harmonious ensemble shaped by the architect Nikolay Petrovich Krasnov. Although it was not built for the needs of the Ministry of Foreign Affairs, but rather for two other ministries (the Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks), the monumentality of the building corresponds to the importance of the institution that it plays host to. Ever since the formation of Serbian statehood at the beginning of the 19th century, there was a close and interweaving connection between the royal court and the institution in charge of foreign policy, which affected the choice, representativeness, location, and also the stylistic expression of the building in which the Ministry of Foreign Affairs was situated.

The paper aims to comprehensively investigate the process of design and construction of the building of the Ministry of Foreign Affairs, and to further contextualize aspects of its construction. With a further aim being to comprehensively research the correlation of the siting and aesthetic projection of the headquarters of the Ministry of Foreign Affairs from the first office of the ‘Foreign Department’ of Miloš Obrenović to the current building in Kneza Miloša, special attention is also paid to the history of the actual location of the Ministry of Foreign Affairs, i.e. also its previous headquarters.

KEYWORDS: *Ministry of Foreign Affairs, Nikola Nestorović, Dragiša Brašovan, Nikolay Petrovich Krasnov, Ministry of Forestry and Mining and Ministry of Agriculture and Waterworks*

Прва седишта Министарства спољних послова

Од почетака успостављања самосталности Србије и формирања државности, а уједно у складу с начином владавине, првенствено кнеза Милоша Обреновића, дипломатија је била у тесној и непосредној вези с владарем и двором, тако да су и седишта Министарства спољних послова од свог оснивања била или унутар дворског комплекса или у његовој непосредној близини. Самим тим су и промене седишта Министарства све до периода после Другог светског рата зависиле од промена седишта двора, као и реорганизација и изградње унутар дворског комплекса. Прве активности модерне српске дипломатије везују се за почетак 19. века пред Први српски устанак, а институционално успостављање посебног одсека одиграло се у периоду од 1821. до 1826. године, формирањем *иностраној одељења* у оквиру Кнежеве канцеларије.¹

Почетком 19. века у Србији није било школованих архитеката, главни градитељи су били мајстори-неимари који су уз неку мању школску спрему искуствено стицали знање. Један од најеминентнијих градитеља тога доба и први квалификовани неимар у Србији био је Хаџи Никола Живковић (1792–1870),² који је градио све дворске, управне и верске објекте за кнеза Милоша.³ Са жељом да центар административне и политичке моћи пресели из Београда, кнез Милош 1817. године отпочиње изградњу дворског комплекса у Крагујевцу,⁴ коју је поверио управо Хаџи Николи Живковићу.⁵ Милошев избор Крагујевца за престоницу⁶ верификовала је скупштина одржана у манастиру Враћевшници већ 1818. године. Изградњом дворског комплекса у новој престоници, која је удаљена од Београда односно директног турског надзора, кнез Милош је могао да прошири Кнежевску канцеларију и да на њу пренесе све елементе власти београдске Народне канцеларије, коју ју формално устројила Порта.⁷ Дворски комплекс у Крагујевцу подигнут у балканском стилу од чврстог материјала у комбинацији са дрветом, завршен је 1824. године⁸ и чинила су га три конака: Кнежев конак (мушки), Ко-

нак кнегиње Љубице (женски) и Амиџин конак (момачки), као и неколицина помоћних зграда.⁹

Још увек оријентални друштвени контекст, условио је визуелни, обликовни, функционални концепт дворског комплекса, који је подразумевао и поделу здања на мушки и женски конак, условно узевши харемлук и селамлук, чиме је истакнут висок материјални и сталешки статус.¹⁰ Највеће здање је био Конак кнеза Милоша – Кнежев конак, који је имао претежно службену и репрезентативну намену и у којем су били смештени Кнежева канцеларија, као и *инострано одељење*.¹¹ У складу с наменом, кнез Милош Обреновић је посветио посебну пажњу изградњи, обликовању и уређењу овог конака. Пратећи типичне архитектонске карактеристике конака,¹² Кнежев конак је осмишљен као симетрично једносратно здање централног плана засновано на правоугаоној основи. Зидан од опеке, изузетно простран и монументалан за то време у Србији, својим димензијама и полихромно омалтерисаним фасадама доминирао је визуром Крагујевца. Полихромија у фасадној обради је била уобичајена за репрезентативна здања, а најразигранији у овом комплексу био је Конак кнегиње Љубице, који остао познат као *Шарени конак*, док је Милошев конак понекад описиван као *Велики шарени конак*.¹³ Четвороводни кров Кнежевог конака са истуреним стрехама, благим падом, обложен ћерамидом, својим обликом и високим декоративним димњацима доприносио је устаљеном визуелном концепту репрезентативних здања. Дрвени декоративни елементи око прозора и на трему ка дворишту, у приземљу и на првом спрату оличавали су карактер балканске архитектуре. На тим првим конацима евидентна је тежња кнеза Милоша ка увођењу елемената западноевропске архитектуре путем малих незнатних варијација, као што су хоризонтални профилисани венци између спратова, или формирање малтерисане таванице на првом спрату. Савременици наводе да: *Кад је 1824. године зидао кнез Милош конак у Крагујевцу и хтео је у њему 'имати ишиокајтор, а не по овим обичајима шаван' ишвао је Талијана Анџонија [...] да ишокаже како се ишо ради*.¹⁴ Унутрашња просторна организација се ослањала на типичну просторну поделу у конацима, с централ-

Сл. 1. Конак кнеза Милоша у Крајујевцу
(извор: приватна колекција Милоша Јуришића)

ном просторијом с којом су повезане остале просторије и на коју се настављала диванхана. У Милошевом конаку приземље је имало више јавну службену функцију тако да су се у приземљу налазиле собе за становање секретара и неколико соба за рад, по једним стругама,¹⁵ те се може претпоставити да је једна од тих соба била за секретара иностраних послова. Централна просторија у приземљу, на коју се настављала уздигнута диванхана са дрвеним тремом отвореним ка дворишту, имала је функцију трпезарије импозантних димензија како нам указују описи Ј. Вујића: *у доњем дејарџману била је и једна велика на средини њезарија у којој до 60 њерсона обедовати моју.*¹⁶ Спрат, репрезентативног карактера, имао је исту просторну организацију. У централном делу је била смештена Кнежева канцеларија с холмом и диванханом, која се тремом отвара ка врту, док су се околу низале собе за рад и библиотека. Кнежева канцеларија је била декорисана у складу с канонима опремања европских репрезентативних дворана, испуњена протретима знаменитих европских владара, попут цара Михаила Теодоровића Романова, цара Махмуда Другог, Наполеона Првог Бонапарте и многих других.¹⁷ Ото Пирх бележи: *ту се налази један сто, који је одређен само за разне новине, друји за експедицију њошће; један ѓобус, карће најзнајнијих*

Сл. 2. Мали дворац у Београду (извор: Музеј града Београда, Ур 4130), на чијем месту је касније подигнут двор краља Милана Обреновића (Сџари двор), данас седиште градоначелника и Скупшћине града Београда

земаља у Европи, леи бакрорези, који њредсћављају низ сџарих срџских владалаца, Немањића и њорџрећи знајнијих лица новијеј времена. Ту је и једна слика књаза Милоша у њриродној величини у сјајном оружју; њоред ње засћава која се носила њред њим у њоследњем раћу. Један део ње собе заузимала је библиотека; у њој су њолавићо закони разних евројских држава и њробрана срџска и сџрана дела.¹⁸ Брижљиво одабрана уметничка дела учествовала су у формирању и презентацији националне идеје и репрезентацији државности.

Већ средином 19. века долази до промене седишта Министарства иностраних дела. Услед политичко династичких промена 1841. године, престоница се преноси из Крагујевца у Београд, када се селе и све институције.¹⁹ Сретењским уставом власт је била тако устројена да је министар иностраних дела био и министар (попечитељ) књажевског дома и члан Државног савета, те је и седиште Министарства иностраних дела нужно било у близини владарске резиденције.²⁰ Турбулентни долазак на власт династије Карађорђевић, односно кнеза Александра Карађорђевића, условио је потребу за дистанцирањем од свега што се везује за Обреновиће тако да је било потребно наћи нови простор за резиденцијална здања који неће имати везе

Сл. 3. Конак за престојолонаследника кнеза Михаила Обреновића у Београду ('Illustration', Paris, 24. 6. 1876: 412; извор: Завод за заштитију сивоменика културе града Београда); на његовом месту касније је подигнут двор престојолонаследника Александра Карађорђевића (Нови двор), данас седиште председника Републике Србије

са успостављеним топонимима Обреновића, а који ће уједно бити на довољној удаљености од турских топова са Београдске тврђаве. Нова локација, неоптерећена новијом историјом, у граду који се убрзано шири – био је простор Теразија настао на насутом и уређеном простору мочваре.²¹ Прво репрезентативно здање подигнуто 1840–1842. године, на новоформираном делу града, била је породична кућа Стојана Симића.²² Та неокласицистичка палата зидана за једну од најутицајнијих личности Србије тога доба²³ налазила се у данашњој Улици краља Милана, на огромном плацу који је обухватао читав простор Пионирског и Девојачког парка.²⁴ Годину дана по изградњи (1843), имаће с палатом продато је држави за двор новог српског кнеза Александра Карађорђевића.²⁵ Убрзо након кнежевог усељења у Симићево здање отпочело је формирање дворског комплекса, који је за главну околницу имао Улицу краља Милана. Са леве стране Симићевог здања, на углу са Улицом Драгослава

Јовановића подигнут је 1845. године Мали дворац (конак),²⁶ за смештај Кнежевског представништва и Попечитељства иностраних послова,²⁷ у којем су ове две институције остале све до 1860. године. Две деценије касније (1880), Мали дворац је срушен²⁸ да би на том месту било изграђено здање по пројекту Александра Бугарског (1835–1891),²⁹ познато као Стари двор,³⁰ у којем се данас налази Скупштина града Београда и седиште градоначелника престонице.

Иако је у називу остао синоним конак, Мали конак је било класицистички обликована приземна грађевина подужног плана са стрмим кровом, уједначене фасаде издељене пиластрима. Ритам пиластера уличног фронта разбијен је наглашеним централним ризалитом, надвишеним троугаоним фронтном с хералдичким мотивом.³¹ Архитектонско стваралаштво у Београду и Србији је током две деценије од изградње конака у Крагујевцу прешло пут од самоуких мајстора до школованих архите-

ката, који су углавном долазили са територије Хабзбуршке монархије, доносећи у београдску архитектуру стил сведеног класицизма, као и романтизма прожетог референцама различитих историјских стилова.³² Период до 1865. године јесте доба доминације ових двају стилова, што је евидентно на архитектури палате за престолонаследника кнеза Михаила Обреновића, следећем седишту Министарства иностраних дела. Надовезујући се на низ дворских објеката дуж Улице краља Милана, по поновном доласку на власт, кнез Милош Обреновић 1858. године о свом трошку³³ отпочиње изградњу дворца за престолонаследника кнеза Михаила.³⁴ После смрти кнеза Милоша, кнез Михаило се у септембру 1860. године уселио у Симићево здање, а палату која је грађена за њега наменио је Министарству иностраних дела и Кнежевом представништву.³⁵ Крајем исте године, Кнежева канцеларија је претрпела последњу реорганизацију, поделила се на две канцеларије – Канцеларију кнежевог представника и Канцеларију иностраних дела, што је била последња етапа њеног развоја. Убрзо је укинута Кнежевско представништво и формирано је Министарство иностраних дела.³⁶ Тако су се у Престолонаследников дворца уселила два министарства: Министарство иностраних дела је добило први спрат *са великом двораном за министарске седнице*, док се у приземље зграде уселило Министарство унутрашњих послова.³⁷

Фрагментарно сачувани изгледи дворца на историјским фотографијама³⁸ сведоче о репрезентативном једносратном објекту разуђених маса, компонованом према академским канонима трипартитне поделе уличне фасаде. Палата и прво седиште новооснованог Министарства иностраних дела пројектована је у духу романтизма с реминисценцијама на декоративне елементе средњовековне архитектуре. Пластична обрада фасадних платана са готским елементима у обликовању улазног трема и прозора спрата, са осмоугаоним лезенама на угловима и њиховим зупчастим завршецима у облику кула, стварали су изразите одлике романтичарске архитектуре пренете из средње Европе.

Никола Несторовић као пројектанта здања наводи архитекту Косту Шрепловића (1836–1872), у то

време студента на специјализацији,³⁹ међутим вероватнија је претпоставка Богдана Несторовића, коју је потврдила и Тијана Борић, да је аутор овог веома складног и зналачки пројектованог објекта био неко од искусних архитеката запослених у Главној управи грађевина, као што су архитекти Јован Френцл, Јосиф Касано и инжењер Август Церман.⁴⁰ Узор за палату највероватније је био дворца „Иванка“ у близини Братиславе, који је кнез Михаило купио 1856. године и у којем је боравио током изгнанства.⁴¹

Министарство иностраних дела је на тој адреси остало пола века, све до 1909/1910. године,⁴² када је исељено да би се на том месту подигла зграда Новог двора,⁴³ по пројекту архитектке Стојана Тителбаха (1877–1916).⁴⁴ Данас је Нови двор седиште Председништва и председника Републике Србије. Од тренутка исељења 1909/1910. године, Министарство је делило судбину већине институција у Србији почетком 20. века, а то је да се седиште налазило у изнајмљеним здањима.

Исте године (1909), за потребе Министарства закупљена је, у непосредној близини двора на углу улица Краља Милана и Ресавске, породична кућа Јована Ристића.⁴⁵ Избор није био случајан, наиме тадашњи министар спољних послова Милован Миловановић је сматрао да, ако се Министарство сели у приватну кућу, онда је најадекватније да то буде кућа Јована Ристића,⁴⁶ једне од најзначајнијих политичких личности током друге половине 19. века у Србији. Школован на универзитетима у Хајделбергу [Heidelberg] и Сорбони [Sorbonne Université], начелник Министарства унутрашњих дела, активни дипломата, а потом и министар спољних послова и председник Министарства, Јован Ристић је био на функцији краљевог намесника када се 1891. године уселио у своју нову кућу у Улици краља Милана 81. Пројектант је био Јован Илкић (1857–1917), еминентни српски архитекта, ђак чувеног бечког професора Кристијана Ханзена [Christian Hansen, 1803–1883].⁴⁷ Својим делима, као и професионалним деловањем, Илкић је, прво као дворски архитекта, а потом и као начелник Архитектонског одељења у Министарству грађевина, обликовао академски оквир градитељства у Србији у последњим

Сл. 4. Кућа Јована Ристића, угао Ресавске и Краља Милана, Београд (извор: Музеј града Београда, Ур 2100)

деценијама 19. века.⁴⁸ У тренутку ангажовања за пројектовање куће Јована Ристића, Илкић је био упослен на уређењу ентеријера Старог двора.⁴⁹ Пројектујући кућу за краљевог намесника и његова два сина с породицама остварио је репрезентативно дело чистог академизма, који је у том периоду био доминантан државни стил.⁵⁰

Кућа је осмишљена као типична угловница с наглашеним полукружним углом надвишеним високом атиком с картушима, на којима се вероватно налазио монограм власника куће. Полукружни угао био је надвишен несразмерно малом куполом на високом тамбуру с јарболом на врху. Академско здање наглашене хоризонталности, с јаком поделом профилисаних венаца и континуалном атиком изнад кровног венца, која делимично скрива релативно стрми кров здања, складно је акцентовао раскрсницу. Уједначен ритам прозора пратио је устаљене каноне академизма, као и репертоар декоративне пластике. Од сутерена с малим прозорима настављало се високо приземље с правоугаоним прозорима без лезена и декорације, а оба спрата била су акцентивана јаким хоризонталним нутнама прекинутим у висини парапета испод прозора приземља. Према академском канону, од сведеног и рустичног приземља спратови постају све декоративнији и слобод-

Сл. 5. Кућа Милутина Марковића, Балканска 18, Београд (извор: Музеј града Београда, Ур 14661)

нији, тако да су прозори на спрату обрађени са богатим лезенама и троугаоним тимпанонима. Улаз објекат је био из Краља Милана, на супротном крају од угла улица. У репрезентативном улазу налазиле су се степенице од белог мермера, које су водиле до приземља и централног вестибила, где су се налазиле двокраке степенице за спрат.⁵¹ Дуж уличне фасаде у Краља Милана низале су се собе и салони. Богато декорисани салони су се налазили у полукружном угаоном делу како у приземљу тако и на спрату. У најрепрезентативнији угаони салон на првом спрату уселио се Министарски савет, док је канцеларија министра иностраних дела била поред салона.⁵² Током петнаест година, колико су Министарство иностраних дела и Министарски савет провели у Ристићевом здању, донете су важне историјске одлуке: о почетку Првог балканског рата 1912. године; ту је аустроугарски посланик предао ултиматум своје владе Србији 23. јула 1914. године; у Великом салону је финализован одговор Владе Србије, након чега је Србија ступила у Први светски рат, а потом по завршетку рата, *У тој истој кући [...] састављено је прво министарство уједињених Срба, Хрватиа и Словенаца.*⁵³

Током Првог светског рата Министарство иностраних дела је било у избеглиштву да би се по завршетку рата и успостављању нове државе –

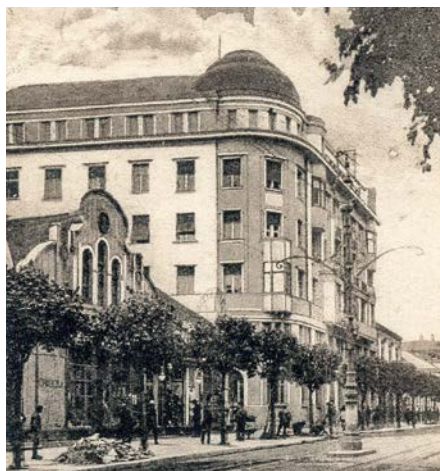
Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, вратило у изнајмљену кућу на углу Краља Милана и Ресавске улице. Знатно већа држава захтевала је комплекснији државни апарат. Породична кућа колико год велика и репрезентативна више није могла да одговори просторним и функционалним потребама Министарства иностраних дела Краљевине СХС, тако да су поједина одељења у периоду од 1919. до 1924. године смештана на различите локације у граду. Основно политичко одељење је остало у Краља Милана 81, Конзуларно-трговачко одељење се налазило у непосредној близини у Мишарској 11, као и Благајничко у Ресавској 35, док је Административно-правно одељење било смештено у Балканској улици број 18.⁵⁴

Није сачувана документација о начину и критеријумима према којима је биран простор за изнајмљивање, али се може претпоставити да је за Конзуларно-трговачко и Благајничко одељење од велике важности била локација, односно близина централној адреси у Краља Милана 81. Други важан аспект били су углед и професија власника некретнине која се унајмљује. Кућа у Мишарској бр. 11, у којој је у том кратком периоду било смештено Конзуларно-трговачко одељење, подигнута је крајем 1898–1899. године за др Богдана Гавриловића, наставника Велике школе, професора Техничког и Филозофског факултета, ректора Београдског универзитета, академика и председника Српске академије наука и уметности.⁵⁵ Хронолошки гледано то је прво здање у којем је било смештено Министарство иностраних дела, односно бар један његов део, а да је остало сачувано до данас. Није познато ко је аутор пројекта ове типичне приземне грађанске куће подигнуте у духу академизма, али је надоградњу спрата 1921. године потписао професор архитекте Никола Несторовић (Пожаревац, 1868 – Београд, 1957),⁵⁶ који је у исто време израдио први пројекат за палату у Улици кнеза Милоша 24–26.⁵⁷ По начину стилског уклапања односно дистанцирања од обликовног језика приземног дела куће др Гавриловића, мало је вероватно да је Несторовић био аутор и првог пројекта. Кућа у Мишарској 11 данас је споменик културе, јер баштини заостав-

штину др Богдана Гавриловића.⁵⁸ Благајничко одељење у Ресавској бр. 35 било је смештено у кући још једног знаменитог Београђанина, др Косте Кумандија, доктора права, професора универзитета који је у међуратном периоду био министар финансија и једно кратко време министар унутрашњих послова, као и градоначелник Београда.⁵⁹ Министарство иностраних дела је било смештено у његову тек завршену кућу у дубини дворишта. Кућа је подигнута по пројекту Ђуре Бајаловића (1879–1956), из 1914. године. Исте године је стављена под кров и омалтерисана да би по завршетку Првог светског рата, током 1919. године, били изведени инсталатерски радови и оправке штете настале током рата.⁶⁰ Једносратно академски конципирано здање Министарству иностраних дела користило је у периоду од 1919. до 1922. године.

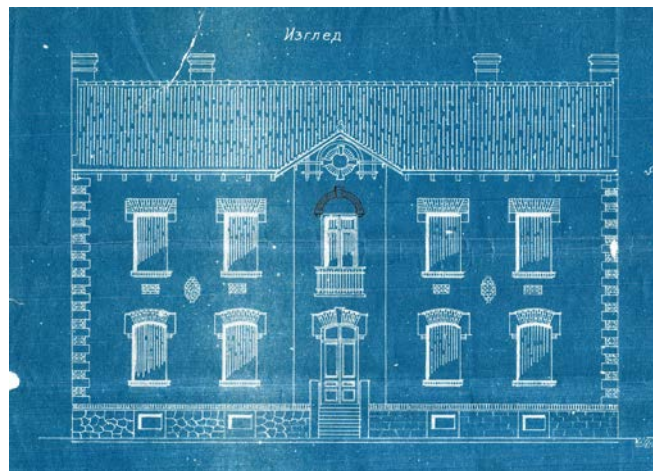
Административно-правно одељење Министарства иностраних дела у Балканској улици бр. 18, на углу с Пајсијевом, било је смештено у кући Милутина Марковића, адвоката, политичара, утемељивача и оснивача различитих културних, добротворних, националних и индустријских установа. Једносратно здање, вероватно с краја 19. века, пројекат *Инжењерско-архитектонске канцеларије* Милоша Савчића (1865–1941),⁶¹ одликовала се карактеристикама сведеног академизма с трипартитном поделом симетричне главне уличне фасаде ка Балканској, централно позиционираним улазом и бочним ризалитима надвишеним тимпанонима. Устаљени академски образац компоновања и ритам пластике употпуњавали су доминантну хоризонталност здања.⁶²

Потрага за новом зградом која ће одговорати у функционалном, просторном, али и естетском погледу, није трајала дуго. Већ 1923. године, Министарство иностраних дела откупљује зграду у изградњи у Улици краља Милана бр. 68 (данас Краља Милана 16), преко пута Новог двора односно некадашњег седишта Министарства иностраних дела Краљевине Србије.⁶³ Зграду је за своје потребе зидала Чиновничка банка, међутим, услед финансијских проблема пред сам завршетак радова у јесен 1923. године, продата је Министарству иностраних

Сл. 6. Краља Милана 16, Београд, 'Жуџа кућа', седиште Министарства спољних послова од 1923. до 1950/1951, разједница из 1925. године (извор: приватна колекција Милоша Јуришића)

дела Краљевине СХС. Чиновничка банка⁶⁴ је пре Првог светског рата 1911. године расписала међународни конкурс⁶⁵ за пројекат нове зграде на свом плацу, на углу улица Краља Милана и Добрињске. Међународни жири је прву награду доделио загребачком архитекти професору Вјекославу [Алојзу] Бастлу (1872–1947),⁶⁶ ученику бечког професора и родоначелника сецесије Ота Вагнера [Otto Wagner, 1841–1918].⁶⁷ Изградња је требало да почне готово једновремено са изградњом Новог двора преко пута улице, међутим, стални финансијски проблеми Банке, а потом балкански ратови и почетак Првог светског рата, одложили су на дуже време подизање овог репрезентативног здања. Консолидовањем рада Чиновничке задруге, односно њеном трансформацијом у Чиновничку банку 1922. године, отпочела је изградња зграде према пројекту Вјекослава Бастла, делимично разрађиваног и у Београду.⁶⁸ Како је парцела дуж Добрињске улице у великом паду, били су потребни изузетно знање и вештина да се пројектује велики објекат комплексне функције. Здање грађено за потребе Чиновничке банке требало је да задовољи административне потребе, али и да донесе профит, тако да је, поред дела који је функционално био у директној вези са делатношћу банке и задруге, у објекту био предвиђен и ексклузиван ре-

Сл. 7. Кућа др Костије Куманудија, Ресавска 35, цртеж фасаде (извор: Историјски архив Београда, ОГБ, ТД ф-VIII-1-1923)

сторан у приземљу Добрињске улице, са сопственим улазом, потом дућани у приземљу дуж Улице краља Милана, пословни простори, као и већи број станова.⁶⁹ Усклађивање постојеће просторне организације с потребама Министарства иностраних дела пројектовао је архитекта Светозар Јовановић (1882–1970).⁷⁰ Министарство иностраних послова се преселило у нову зграду већ 1924. године и од тада су се сва одељења налазила на овој адреси,⁷¹ сем Одељења за штампу које се кратко време налазило на адреси Теразије 32.⁷² У приземљу ка Добрињској улици били су смештени благајна и рачуноводство, на мезанину из Краља Милана се налазило Привредно одељење, потом од угла са Добрињском Конзуларно, на које се дуж Добрињске настављало Одељење за легализацију. Протокол и свечани салони су се налазили на првом спрату, док је Политичко одељење било смештено на другом.⁷³

Палата Министарства иностраних дела у Краља Милана, импозантних димензија, конципирана је у духу неокласицизма карактеристично за тај период Бастловог стваралаштва.⁷⁴ Сведена и строга фасада, са дискретно наглашеним улазним зонама, плени ритмом отвора и еркера, складним пропорцијама уз наглашену вертикалност. Угао улице наглашен полукружном зидном масом надвишен

је интересантном утопљеном куполом, некарактеристичном за београдску архитектуру. Дугачка фасада дуж Добрињске улице је у првобитном Бастловом пројекту била степенасто конципирана с прекидима који су доприносили разиграности здања. Током извођења радова, улични фронт уз Добрињску је измењен тако да је добио компактнији и помало монотон изглед.

Велелепни оригинални ентеријер здања остао је сачуван фрагментарно у улазном холу и степеништу из Улице краља Милана, потом у простору некадашњег кабинета министра (или свечаних салона), те у простору данашње библиотеке.⁷⁵ Очигледна посвећеност тотал дизајну архитекте Бастла читава се у јединственим и елаборираним детаљима, од ограда степеништа, рукохвата, столарије па до дрвених зидних облога са дуборезом⁷⁶ и специјално пројектованог намештаја.

Зграда на углу Краља Милана и Добрињске, називана и *жуџа кућа*,⁷⁷ остала је дом Министарства иностраних дела све до пресељења у здање у Улици кнеза Милоша 24–26 највероватније током 1950–1951. године, где се и данас налази.⁷⁸ Током Другог светског рата, док се Министарство иностраних дела Краљевине Југославије налазило у избеглиштву, у здању у Краља Милана налазило се седиште Председништва Министарског савета.⁷⁹ По завршетку рата, Министарство иностраних дела се вратило на стару адресу.⁸⁰ Уједно Министарство иностраних послова 1946. године узима у закуп од Министарства просвете кућу Задужбине браће Крсмановић на Теразијама 34 за свој дипломатски клуб.⁸¹ Породична вила подигнута 1885. године на Теразијама најзначајније је остварење архитекте Јована Илкића у домену индивидуалног становања.⁸² Та приземна градска вила елаборираног просторног програма, са богатом барокном декоративном пластиком на фасадама, пленила је како екстеријером тако и ентеријером. Репрезентативност укомпонована са уздржаношћу и добрим пропорцијама препозната је већ у периоду после Првог светског рата, када је у овој вили привремено био смештен двор (1918–1922), и у којој је 1. децембра 1918. године озваничено формирање заједничке државе

Срба, Хрвата и Словенаца.⁸³ Упркос револуционарној политици дистанцирања од грађанске елите, ексклузивност ентеријера и локације били су и 1946. године пожељан просторни оквир за дипломатски клуб Министарства иностраних послова.

Током једног века, седишта су се мењала пратећи просторне, функционалне и локацијске потребе Министарства. Одсликавајући друштвено-политички контекст, здања у којима се Министарство налазило одражавала су и актуелне домете и тенденције у архитектонском стваралаштву у Србији. Једно од неостварених седишта било је планирано на Новом Београду, у непосредној близини Палате „Србија“, у склопу изградње административног центра пројектованог првим Петогодишњим планом развоја Београда 1945–1950.⁸⁴ Међутим, нове друштвено-политичке околности и промена курса 1949. године довеле су до одустајања од ове идеје, тако да је изостао објекат који би архитектонски и обликовно одговарао новој друштвено-политичкој клими.

Палата у Улици кнеза Милоша

Прве идеје о изградњи на простору Шиваре

Након Првог светског рата, с формирањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године, Београд је од пограничног и главног града мале, постао главни град у средишту велике, мултиетничке и вишеконфесионалне државе. Неупоредиво територијално већа држава захтевала је увећан и усложњен државни апарат што је директно утицало на убрзану изградњу државних административних објеката. До тада су се седишта министарстава махом налазила у унајмљеним објектима, уколико изузмемо неколицину – попут Министарства правде, Министарства просвете и Министарства спољних послова – која су имала своја здања дуж Теразија и Улице краља Милана.⁸⁵ У новим друштвено-политичким околностима, репрезентацији Краљевине без сумње је требало да доприне се и репрезентативна и монументална архитектура државних здања, пре свега Народне скупштине

и министарстава. Тако се током треће и почетком четврте деценије прошлог века, дуж Улице кнеза Милоша, у којој се још током 19. века формирао управни центар државе, подигло више објеката намењених смештају администрације Краљевине.⁸⁶

Подизање једног од највећих и најрепрезентативнијих државних здања у Краљевини СХС (од 1929. године Краљевини Југославији), на простору између данашњих улица Кнеза Милоша, Немањине и Бирчанинове, везује се за сам почетак 1921. године и намере двају министарстава да подигну своје објекте: Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода. Организационо засебна министарства до тада су радила у објектима за које су плаћала високи најам. Стицајем сличних околности, отприлике у исто време, доносе одлуку о пројектовању и изградњи својих палата на различитим локацијама. С друге стране, њихове идеје о градњи својих седишта подстакле су државу да земљиште које је до тада користила војска искористи за подизање неколико државних административних објеката.

Пратећи хронолошки след догађаја о којима нам сведочи документација сачувана у Архиву Југославије, једној од најзначајнијих установа културе у Републици Србији,⁸⁷ први корак ка подизању своје зграде начинило је Министарство шума и рудника, дописом сачињеним последњег дана 1920. године и упућеним Министарству грађевина.⁸⁸ У наведеном акту износе чињенице да не располажу својом зградом и да за потребе смештаја кабинета министра, Општег одељења и Главне шумарске дирекције, унајмљују простор у згради Врачарске штедионице.⁸⁹ С обзиром на то да је најам висок, а простор није ни функционалан нити довољан за канцеларије, салу за цртање, архиву, библиотеку, инструменте и друге потребе министарства, упућују молбу Министарству грађевина да током 1921. године започне градњу зграде за потребе Министарства шума и рудника. У захтеву износе да се нова двоспратна зграда са укупно 66 просторија, свечаном салом, библиотеком, шумарским музејом и становима за вратара и служитеље подигне на њиховом плацу у Шумадијској улици бр. 6 у Београду (данас

Булевар ослобођења), на којем се налази Рударска дирекција, а у власништву је државе.⁹⁰ У наредном обраћању након непуних месец дана, већ крајем јануара 1921. године, потврђују да имају сазнање да је Архитектонско одељење Министарства грађевина определило буџет за 1921/1922. годину од два милиона динара и у складу с тим допуњавају своју молбу потребним бројем просторија, уз назнаку да би нова зграда требало да својим изгледом буде модерна палата, споља и изнутра богатије украшена, која би с једне стране представљала уметност и укус свог доба, а с друге да својом импозантношћу представља једно веома продуктивно министарство, које управља и располаже огромним надземним и подземним природним благом.⁹¹ Скице за нову палату у Шумадијској улици су већ марта 1921. године предате министру шума и рудника на одобрење, али веома брзо долази до промене локације за њену изградњу.⁹² Скоро истовремено с рађањем идеје Министарства шума и рудника о градњи своје зграде, Министарство пољопривреде и вода исказује исте намере.⁹³ Почетком марта 1921. године обраћа се Министарском савету како би се пронашла локација за градњу њихове зграде, уз назнаку да су средства за зидање обезбеђена.⁹⁴ Сами предлажу плац некадашње војничке касарне под именом *Штара шивара*, између Немањине, Кнез Милошеве, Бирчанинове и Тобцијске пијаце (данас Хајдук Вељков венац), који припада Министарству војном и морнарице, а погодан је не само за Министарство пољопривреде и вода већ и за друга министарства Краљевине. Размотривши изнети предлог, Министарски савет је донео одлуку да се предложени терен определи за изградњу министарстава, док је Министарству војном одобрено да на државном земљишту ван града подигне своје касарне. За потребе Министарства пољопривреде и вода одређен је један део терена на углу Кнеза Милоша и Немањине како би оно одмах почело са активностима изградње и дата је сагласност да се израда планова и вођење надзора над изградњом повери архитекти Николи Несторовићу, професору универзитета.⁹⁵

Преостали део терена опредељен је за Министарство саобраћаја и друга министарства.⁹⁶ Већ

истог месеца испоставиће се да је супротни угао државног терена, на углу Кнеза Милоша и Бирчанинове, Министарски савет одредио за нову зграду Министарства шума и рудника.⁹⁷ Најаву градње палате Министарства шума и рудника на овој локацији забележио је у марту и новинар дневног листа *Полиџика*.⁹⁸ Од тог тренутка пројектовање обеју палата, динамика изградње и напослетку изградња једног уместо првобитно планирана два здања – били су најнепосредније испреплетани. С друге стране, догађаји који су уследили у вези са изградњом објеката Министарства пољопривреде и вода и Министарства шума и рудника откривају и сву сложеност односа између државе / државних институција с једне стране и независних архитеката и приватних пројектних бироа с друге. Напослетку, подигнуто здање је сведочанство заједничких напора да главни град Краљевине СХС добије највећу административну зграду и једно од најрепрезентативнијих престоничких здања.

Пројекат за палату Министарства пољопривреде и вода професор Никола Несторовић је завршио јуна 1921. године. Ослањајући се на решење из конкурсног пројекта за Управу монопола из 1908. године, која је требало да се подигне на супротном углу улица Кнеза Милоша и Немањине,⁹⁹ конципира здање са улазном зоном позиционираном на углу, али овога пута у виду затвореног блока с атријумом. Организационо је применио једнотрактно решење с канцеларијама дуж спољних фасада, док су помоћна степеништа и помоћне просторије смештене на угловима дворишних крила. Из основе је уочљиво да су све сем једне бочне фасаде компоноване као петоделне, с ризалитима који једнако излазе у простор, док улазна партија представља Несторовићево типично композиционо решење кружног угла уоквиреног бочним ризалитима.

Држећи се концепта пројектовања у духу сецесије на академским основама, фасаде задржавају хоризонталну поделу с рустично наглашеним приземљем, док је средишњи део од три спрата покривен великим стакленим површинама. Несторовић је и рустично приземље перфорирао великим правоугаоним прозорима, изнад којих је декора-

тивни слог од три квадратна цветна поља. Целом фасадом, сем на бочним ризалитима, понавља се низ вертикалних поља уједначеним ритмом прозорских отвора, који се смењује по вертикали, од троделних правоугаоних, лучних до правоугаоних бифора и трифора на последњем спрату.

Улазна зона је наглашена куполом на високом тамбуру, док су изнад бочних ризалита плитке калоте. Министарство пољопривреде и вода је пројектним задатком тражило модерну зграду са савременом фасадом, која одговара духу времена.¹⁰⁰ Полазећи од тих становишта, Несторовић је пројектовао лагану прозачну фасаду, која и поред сецесијске обраде није изгубила ноту академизма, тако да задржава довољну дозу класичне монументалности и репрезентативности.

Министарство пољопривреде и вода је Несторовићев пројекат одмах проследило на преглед и одобрење Министарству грађевина да би се што је пре могуће организовала јавна лицитација са скраћеним роком за одабир извођача радова.¹⁰¹ Имајући у виду да је то прва палата која је требало да се подигне на земљишту одређеном и за друге зграде министарстава, након разматрања свих аката и околности око подизања зграде Министарства пољопривреде и вода, Грађевински савет Министарства грађевина се огласио почетком августа. Документ је у име Савета потписао уважени архитекта Андра Стевановић (1859–1929), професор универзитета.¹⁰² Како је реч о локацији у средишту града, која је по положају, величини и непосредној околини јединствена и најбоље позиционирана, са свих страна оивичена улицама, од којих су две најзначајније градске комуникације, става су да је парцијално подизање грађевина на том месту нерационално и *несистемично*. С обзиром на то да је планирано подизање зграда других министарстава, било би најупутније да скоро истовремена њихова градња буде *ио једном хармоничном и естетичном односу, односно да све када буду завршене њредстављају један хармоничан расиоређен систем грађевина, које би заједнички дојринеле и украсу њресџонице*.¹⁰³ Да би се добило адекватно идејно решење, Грађевински савет се залаже за организо-

ше конкурс. Сходно одлуци, већ наредног месеца министар шума и рудника обраћа се Министарству грађевина како би њима поверио посао организовања конкурса, потом расписивање лицитације за изградњу, као и надзор над извођењем радова.¹⁰⁷ У пројектном задатку за расписивање конкурса министар истиче да би фасада зграде из Улице кнеза Милоша имала фронт дуг 52,4 м, а из Бирчанинове 53 м, док на супротном углу зграда Министарства пољопривреде и вода, са чијим фронтом ће се зграда Министарства шума и рудника додиривати, има дужину фронта 50 м. Даље наводи: *Зграда Министарства шума и рудника треба да буде [...] монументална грађевина – њалаша – са јаче истакнутој и представљеној грађевинском и архитектонском уметношћу, која би својом импозантношћу достојно и изразито представљала ово Министарство [...]*.¹⁰⁸ Током израде пројекта, уз дат детаљан распоред канцеларија и кабинета, санитарних чворова и лифтова, било је потребно предвидети салу за зборове и стручне конференције с амфитеатарским седиштима и украшеним зидовима и плафонима, димензија 16 м x 8 м, затим библиотеку и читаоницу, који могу да буду на последњем спрату, и шумски музеј у сутерену. Такође, било је потребно планирати службене гостинске собе за чиновнике када дођу послом у Београд, станове за вратара и служитеље, гаражу за три аутомобила са собом за шофера, потом предвидети инсталацију централног грејања, водовод и електрично осветљење, те електрично звонце и телефонске везе у свим канцеларијама. Зграда би требало да има сутерен, високо приземље и три спрата. Кабинет министра, одељење генералног директора и његовог помоћника ваљало је сместити на први спрат, а министров салон требало је да има и излаз на балкон.¹⁰⁹

Конкурс за израду пројекта за зграду Министарства шума и рудника објављен је у *Службеним новинама Краљевине СХС* 3. новембра 1921. године.¹¹⁰ Био је то први конкурс за израду пројекта једног државног здања организован по завршетку Првог светског рата.¹¹¹ Карактер конкурса био је општејугословенски, односно право учешћа на кон-

курсу имали су само архитекти држављани Краљевине. Пропозицијама конкурса, поред тачно одређене локације где је планирана изградња објекта на углу улица Кнеза Милоша и Бирчанинове, тражено је да стил буде слободан, уз захтев да објекат чини складну архитектонску целину са суседном зградом Министарства пољопривреде и вода, те се у складу с тим дозвољава измена фасаде и донекле промена распореда у већ припремљеном пројекту за тај објекат.¹¹² У складу са захтевима, учесницима су стављени на располагање – ситуација земљишта, копија пројекта професора Николе Несторовића за зграду Министарства пољопривреде и вода, као и детаљан програм унутрашње организације и потребних просторија. Према условима конкурса, награђени радови постају власништво Министарства, а сви предати радови биће јавно изложени осам дана по његовом окончању. Конкурсну комисију за оцену пројеката чинили су угледни архитекти, са значајним бројем остварења: Драгутин Ј. Ђорђевић, професор универзитета, Душан Живановић, инспектор Министарства грађевина, и Данило Л. Владисављевић, инспектор Министарства војног у пензији. До рока одређеног за пријем радова, 10. децембра 1921. године, на конкурс је приспело петнаест пројеката. Након оцене радова, која је трајала до краја децембра, прва награда је једногласно додељена раду под шифром *Мисао*, односно Друштву за техничка предузећа „Архитект“, који воде архитекти Милан Секулић (1895–1970), Драгиша Брашован (Вршац, 1887 – Београд, 1965) и Михаило Петровић Обућина, друга раду под мотом *Министарство*, док је трећу добио пројекат *Два концентрична круга*, како поједини извори наводе, руског архитекте Виктора Лукомског (1884–1947).¹¹³ Откупљена су три рада: под знаком *Квадрат са крстом и четири оцила на државној шробојци*, затим под мотом *Раде Неимар* и рад под знаком *Бела њлава на црном њољу*, од којих је овај трећи, како се наводи, био рад архитекте Николаја Васиљева [Николай Васиљевич Васиљев, 1875–1958].¹¹⁴

У првонаграђеном пројекту, који се, како жири наводи, држао задатих пропозиција, решење основе је дато правилно, јасно, са добрим осветље-

њем и добрим унутрашњим комуникационим везама. Главни улази и степеништа су *лејо изведена*, док је спољашња архитектура *озбиљна, мирна, у јросџим формама, џластична, са моџивима новијеја џравца на ризалиџима*.¹¹⁵ У суштини, основа Несторовићевог здања је поновљена као у огледалу. У конкурсном раду Друштва за техничка предузећа „Архитект“ задржана је позиција објекта дата по узору на Несторовићев пројекат, као и распоред маса, али је фасада сада добила сасвим другачији тон, у духу академизма прожетог елементима националног стила.¹¹⁶ Сачуване скице осталих радова сликовито дочаравају контраст између архитектуре Николе Несторовића и актуелних усмерења у архитектури Краљевине СХС. Награђени пројекти имају готово идентична решења основа у виду два потпуно затворена или делимично отворена блока, са по два мања унутрашња дворишта и једним већим. У стилској обради фасадног платна другопласирани рад показује извесну неинвентивност у виду академски конципираног кубуса, дугог монолитног уједначеног фасадног платна, иако је понудио јединствену функционалну основу за обе зграде министарстава.¹¹⁷ Слична академска решења фасаде, са истакнутим централним мотивом који чини спону фасада двају административних државних здања функционално одвојених, понудили су трећенаграђени рад, за који се претпоставља да је рад архитекте Виктора Лукомског, и откупљени рад, чији је аутор Николај Васиљев. Сви награђени радови одишу строгом и затвореном академском формом с наглашеним хоризонталним правцима пружања маса, за разлику од Несторовићевог сецесијског пројекта изражених вертикала, олакшаног већим стакленим површинама и плитком архитектонском пластиком. Решења понуђена у конкурсним радовима за Министарство шума и рудника, што ће се касније потврдити и у самој реализацији палате Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода, представљају сведочанство главних архитектонских праваца доминантних у српској архитектури у првој деценији након завршетка Првог светског рата. Уједињење словенских народа у нову државу отворило је пи-

тање који стил одговара вишенационалном саставу Краљевине СХС. У српској архитектури оно се изражавало кроз тежње за обновом српско-византијског стила с једне стране или тежње ка наднационалном академизму с друге стране. Управо та два поларизована гледишта најбоље се сагледавају на конкурсима за објекте новог државног апарата, прво за палату Министарства шума и рудника из 1921, а потом Министарства финансија из 1924. године, где је од захтева изнетих конкурсом, до реализације, превагу однео академизам. Уз новонастале геополитичке, културне и друштвене околности, које су између осталог утицале и на развој архитектуре и заступљеност стилова, почетком треће деценије Краљевина СХС пружила је уточиште руским емигрантима након Октобарске револуције. Високообразовани, са завидним професионалним искуством, веома брзо су заузели водеће позиције у различитим областима науке, технике и културе, попунили су празнину у наставничком кадру у високошколским установама, нарочито у Београду, а немерљив допринос имали су у раду Архитектонског одељења Министарства грађевина, где је посебно истакнута фигура био архитекта Николај Краснов [Николај Петровић Краснов].¹¹⁸ Његовим доласком у Министарство академизам је постао доминантан израз.¹¹⁹

*Први пројекти за палате
Министарства шума и рудника
и Министарства пољопривреде и вода*

Окончање конкурса за зграду Министарства шума и рудника донело је потпуно нову ситуацију у којој је требало израдити усаглашен пројекат за оба министарства. На основу уговора с Министарством пољопривреде и вода о изради пројекта за њихову зграду, израда коначног пројекта обају министарстава у складу с првонаграђеном скицом додељена је Николи Несторовићу, узимајући у обзир професорову репутацију и рутину, а уједно и чињеницу да треба да унесе измене и у свој пројекат.¹²⁰ Међутим, како је Друштво за техничка предузећа „Архитект“ полагало право на основу прво-

У новонасталим околностима још једном се поставило питање ко би требало да изради дефинитивни пројекат за зграде двају министарстава. Тим поводом у Министарству грађевина израђен је реферат у циљу аргументација да би било најупутније да Министарство буде аутор пројекта,¹²⁵ указујући на дотадашње околности и искуство с постојећим пројектима. Сугерише се раскид уговора с претходно ангажованим пројектантима, уверавајући да би се на тај начин избегло кашњење у изради пројекта и *усамљени случај у државној администрацији: да приватна лица воде надзор над извођењем државних грађевина.*¹²⁶ Међутим, овога пута су, на основу претходно закључених уговора, пројектанти Никола Несторовић и Драгиша Брашован наступили јединствено, са захтевом да им се уступи израда пројекта за посао без посебне накнаде, то јест да им се исплати уговорени хонорар према целокупној вредности зграде.¹²⁷

Захтев је усвојен, тако да су Друштво за техничка предузећа „Архитект“ на челу са Драгишом Брашованом и архитекта Никола Несторовић, крајем фебруара 1923. године, добили да израде преправку и допуну последњег предатог пројекта и израду предрачуна.¹²⁸ Пројекат је завршен августа 1923. године с новим предмером и предрачуном. У обликовном смислу је представљао раскошнију разраду награђеног Брашовановог пројекта,¹²⁹ тако да је Несторовић највероватније током пројектовања учествовао у решавању организационог склопа. У архитектонској композицији углове здања ка Улици кнеза Милоша маркирају залучене фасадне партије наглашене куполама, док су бочни ризалити из Кнеза Милоша акценговани плитким калотама. Организациона схема награђеног пројекта је задржана, у којем су две независне зграде министарстава са својим атријумима функционално повезане уским, издуженим трактом ка Улици кнеза Милоша с јединствено решеном фасадом, док су у унутрашњој организацији физички раздвојене мањим правоугаоним двориштем. У односу на конкурсну скицу фасадна композиција је попримила одлике националног стила и удаљила се од Несторовићевог решења, не само у стилским променама

већ и у смањивању отвора на фасади. У односу на претходне варијанте пројекта, измењени и допуњени пројекат је предвидео декоративнију фасаду са орнаментима у дрвету и природном камену, у ентеријеру радове у камену и мермеру, плафоне и зидове од храстовине, вајарске радове.

Приликом прегледа пројекта у Министарству грађевина констатовано је да не одговара самој намени зграде, да је предвиђено превише луксуза, те би приложени предрачун требало да се прилагоди претходним,¹³⁰ с поново упућеном сугестијом да се израда пројекта, као и извођење, уступи Министарству грађевина. Ипак, пројекат је дат архитектама Брашовану и Несторовићу на дораду. Измењени пројекат је предат у априлу 1924. године и, поред ревидираног предмера и новог предрачуна за све врсте радова, обухватио је и пројекте водовода и канализације, електричног осветљења и централног грејања.¹³¹ Међутим, пројектанти су унели још неколико измена. У односу на претходно решење из 1923, па и она из 1921. године, у просторној организацији две зграде министарстава више нису засебни објекти повезани јединственом фасадом. Пројектанти у новом измењеном пројекту дају јединствено функционално и просторно решење у којем раније планирана два објекта са засебним администрацијама повезују у један, при чему задржавају првобитно планирана унутрашња дворишта на местима и позицијама претходно датим, а новина је да на месту некадашњег средишњег дворишта, које је представљало тачку раздвајања, сада дају централно атријумско решење које функционално спаја две администрације под истим кровом. Саме фасаде, иако предмером и предрачуном нешто сведеније, у суштини представљају разраду претходног решења из 1923, нарочито у погледу примене орнамената, знатно заступљенијих него у претходној варијанти.

Током техничке контроле пројекта, Министарство финансија је упућивало дописе Министарском савету да би било потребно што пре приступити подизању зграде Министарства пољопривреде и вода и шума и рудника, имајући у виду да се нала-

Сл. 10. Палаћа Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода у изградњи
(извор: приватна колекција Милоша Јуришића)

зе у 12 различитих изнајмљених објеката.¹³² У наредним месецима уследило је још неколико ревизија предрачуна да би лицитација за избор извођача радова била расписана октобра 1924.¹³³ Лицитација је коначно одржана 24. новембра 1924. године и на њу се пријавило 15 учесника.¹³⁴ Посао је уступљен предузећу А. Д. „Копаник“,¹³⁵ што је потврдио Министарски савет на седници одржаној 1. маја 1925. године.¹³⁶ Избором извођача радова и званично је започела изградња објекта, по плановима архитекте Николе Несторовића и Друштва „Архитект“ и статичком прорачуну Михаила Петровића Обућине. Друштву „Архитект“ уступљена је израда планова и статичког рачуна ради израде детаља министарства пољопривреде и вода, шума и рудника.¹³⁷ Министарство грађевина је за надзорног архитекту над извођењем радова одредило Светомира Лазића (1894–1975),¹³⁸ док је надзор над бетонским радовима водио инжењер Војислав Зађина.¹³⁹ Такође, оба министарства су у надзорном телу имала по свог представника.

Изградња палате Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода

У наредне четири године интензивно су текли радови на изградњи репрезентативног државног здања. Већ јула месеца, извођач радова предузеће „Копаник“ тражило је одобрење, а на предлог инжењера Милоша Савчића,¹⁴⁰ да уместо пројектом предвиђене армиране међуспратне конструкције употреби међуспратну конструкцију *Хербсџи*, уз образложење да се таква конструкција већ примењује у градњи суседне зграде Министарства финансија. Како овај тип конструкције убрзава градњу, а до тада је примењен на више од 20 приватних и државних објеката, такву измену је одобрио надзорни архитекта.¹⁴¹ Истовремено са извођењем грађевинских радова, Друштво за техничка предузећа „Архитект“ радило је на детаљима планова измењене фасаде.¹⁴² Међутим, услед промене регулације на угловима пресека Кнеза Милоша и Нове

са улицама Немањином и Бирчаниновом, поново долази до измене плана током извођења радова, које Друштво „Архитект“ доставља фебруара 1926. године.¹⁴³ С друге стране, Министарство грађевина, поред тога што је надзирано извођење радова и оперативно пратило све активности у вези с подизањем објекта, паралелно је разрађивало свој пројекат фасаде. Тако средином 1926. године, Грађевински савет Министарства грађевина отвара тему која фасада више одговара намени зграде: она коју су пројектовали архитекта Никола Несторовић и Друштво „Архитект“, или она настала у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, и истовремено постављају питање да ли је могуће орнаменте на фасади извести у вештачком камену, како су предвидели ангажовани пројектанти, и да ли је тако предложена фасада адекватна с аспекта њеног одржавања у будућности.¹⁴⁴ Надаље препоручују скицу фасаде Министарства грађевина јер представља мирније, скоро конвенционално решење пригодно за овакве грађевине, на основу које би требало урадити нов пројекат фасаде.¹⁴⁵ Наведене теме је, у име начелника Министарства грађевина, архитекта Драгутин Маслаћ изнео министру с предлогом да Министарство грађевина уради нов пројекат фасаде.¹⁴⁶ Министарском савету су предложене све околности изградње објекта и новог пројекта фасаде,¹⁴⁷ што је и усвојено. Ускоро се архитекти Лазићу у надзору над извођењем радова *за сада највеће грађевине*, на предлог начелника Петра Поповића, прикључио инспектор архитекта Драгутин Маслаћ (1875–1937), док су пројекат фасаде и детаљи поверени архитекти Николају Краснову, који је био и аутор нове скице.¹⁴⁸

Архитекта Никола Несторовић и Друштво за техничка предузећа „Архитект“ формално су завршили сарадњу на изради детаљних планова за зграду Министарства пољопривреде и вода, шума и рудника 1. јула 1926. године.¹⁴⁹ У том тренутку зграда је била озидана до првог спрата, а Архитектонски одсек Министарства грађевина је имао нове скице фасаде. Пажљивом анализом техничке документације уочава се, да сем измене фасаде, у наставку градње објекта двају министарстава није до-

шло до других промена. И надаље се током градње користио пројекат који су израдили Никола Несторовић и Драгиша Брашован, како за израду детаља тако и за инсталације, обухватајући све цртеже основа, пресеке, задржане позиције прозорских осовина. Када је Министарство грађевина преузело посао у целости, радови на изградњи и опремању објекта су знатно убрзани и спроводили су се у континуитету до априла 1929. године, када је отпочело усељење државне администрације у објекат.

Током изградње објекта, спровођене су мање измене које је одобрила комисија Министарства грађевина, коју су чинили архитекти Димитрије М. Леко (1887–1964), Димитрије Димитријевић и представници оба министарства. Промене су се односиле на начин зидања највише етаже и кровни покривач. У складу с изменама које је предложио надзорни архитекта, комисија је одобрила да се уместо првобитно пројектованог мансардног крова с лукарнама и кулама у бетону, кровном површином покривеном ћерамидом и армиранобетонском међуспратном и таванском конструкцијом, осим над средишњим траковима зграде где је једино била предвиђена дрвена таванска конструкција, дозволи да се у мансарди, односно таванском простору, канцеларије озидају циглом са обичним двоводним кровом покривеним црепом, затим да се изведе дрвена конструкција куполе, као и да се и над средишњим трактом изведе бетонска таванска конструкција.¹⁵⁰ Комисија је на предлог надзорног архитекте такође одобрила да се дворишне фасаде, уместо планиране завршне обраде у вештачком камену, изведу у продужном малтеру с кречењем у белом тону ради појачања осветљења, као и да се сокла, уместо у штокованом радаљском граниту с полирањем само профила у циљу уштеде, реализује тако да се њен део заједно с профилима само штокује без полирања.¹⁵¹

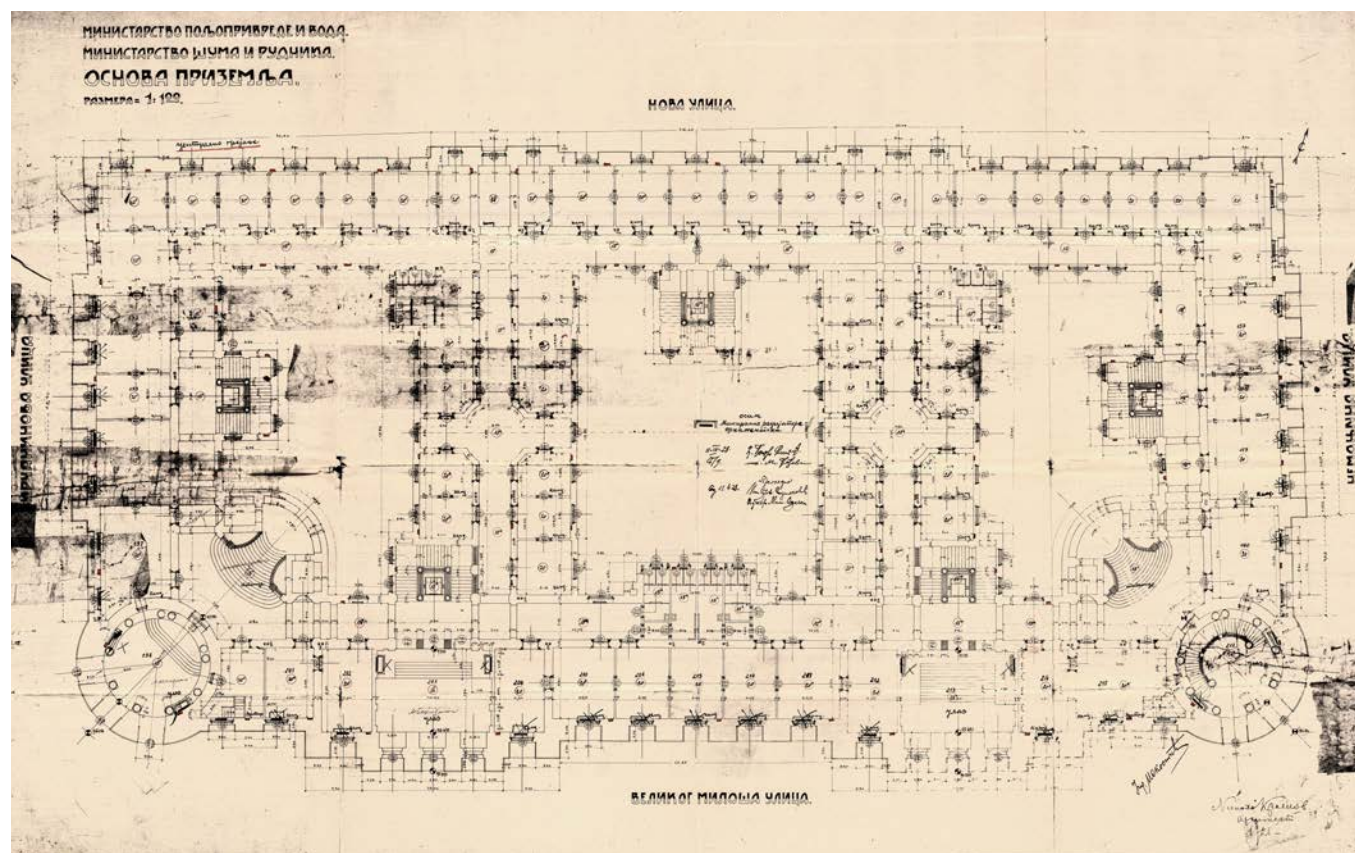
У опремању и обради ентеријера учествовале су домаће фирме, већином из Београда, иако су на конкурсима за избор извођача за сваку врсту радова неретко учествовале и фирме из Загреба и Љубљане, а додатно су се препоручивале и друге фирме независно од организоване лицитације.¹⁵² Сви

занатски радови и опремање изведено је у периоду од 1927. до 1930. године, у складу с претходно припремљеним техничким елаборатима, предмерима и предрачунима радова и одржаним јавним лицитацијама. Сходно расположивим архивским изворима позната нам је већина фирми која је учествовала у опремању и градњи овог репрезентативног државног здања. Све столарске радове је изводила Задруга столарских мајстора „Велика Србија“¹⁵³ – паркете, прозоре и врата, стакларске, браварске и фарбарске радове.¹⁵⁴ Ти радови су трајали све до априла 1929. године. Керамичарски радови у палати министарства поверени су фирми „Керамика“ а. д. из Београда,¹⁵⁵ која је поред тога додатно из радила 360 м² пода од белих мермерних плоча из рудника у Аранђеловцу, са бордуrom у мермеру из Ропочева, што је додатно допринело естетском утиску ентеријера. Мермерне плоче су коришћене за покривање два репрезентативна улаза за министре, као и за подесте министарских степеништа. Условима је тражено да мермерне плоче од аранђеловачког мермера морају бити димензија 30 цм x 40 цм, полиране и дебљине 2–3 цм, док је за керамичке плочице захтевано да буду првокласне, немачког или чешког произвођача, и то димензија 10 цм x 10 цм бордо и *трац* порфир према датомј схеми, као и беле емајлиране.¹⁵⁶ Израда молерско-фарбарских радова уступљена је фирми „Неимар“, затим унутрашњих уметничких радова од гипса и вештачког мермера предузећу „Копеоник“, а штукатерски и ликоврезачки радови предузимачу Карлу Рапи.¹⁵⁷ Набавка светлећих тела, лустера и канделабара од ливене бронзе уступљена је фирми „Хуго Грабер“ из Загреба, укључујући и њеног партнера, кога је ангажовала на изливању металне арматуре за светлећа тела, творнице лустера „Лукс“ д. д. из Загреба.¹⁵⁸ Посао постављања инсталације електричног осветљења у згради, звонаца, сигнала телефонске централе с телефонима – спровела је фирма Владимира Р. Путника и Милоша Љ. Марковића, овлашћених електромашинских инжењера,¹⁵⁹ док су посао спровођења водовода и канализације извели предузимачи Брајковић и Костић.¹⁶⁰ Инсталацију централног грејања и лифтове извела је не-

мачка фирма,¹⁶¹ док је испоруку и монтажу радијатора изводило предузеће „Адемп“.¹⁶² Након нешто више од једне деценије, за палату министарства пројектовано је склониште за напад из ваздуха, а аутор је био архитекта Предраг Зрнић (1904–?).¹⁶³ У коначној изведби цена укупних радова износила је око 75 милиона тадашњих динара.¹⁶⁴

Унутрашњости палате

Изузетно подужне, правилне правоугаоне основе, монументална слободностојећа палата Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода реализована је са укупно осам етажа, а чине их – подрум, сутерен, приземље, четири спрата и мансарда.¹⁶⁵ Просторна организација постављена је у симетричној схеми са унутрашњим двориштима, монументалним вестибилима и степеништима. Пројектована је по типу административних здања с јасном и логичном функционалном организацијом комуникационих коридора, канцеларија и кабинета. Дугачки ходници, дуж којих су распоређени радни простори на свим етажама, прецизно прате регулације улица између којих је објекат позициониран, као и унутрашња дворишта. Три атријума, од којих су два мања оријентисана ка Бирчаниновој и Немањиној улици, планирана и првобитним пројектима архитеката Брашована и Несторовића, као и централни већи, који се јавља у њиховом другом решењу заједничког пројекта, функционално повезују два министарства у јединствено здање и истовремено доприносе доброј осветљености радних простора оријентисаних ка унутрашњости парцеле. Свих осам етажа повезује пет степенишних комуникација с лифтовима, као и два репрезентативна степеништа која воде до првог спрата. Четири улаза у објекат оријентисана су ка Улици кнеза Милоша и то два пространа улаза за јавност и странке, у спољашњој обради наглашена ризалитима, и два репрезентативна улаза за министре: један на углу улица Кнеза Милоша и Бирчанинове и други на углу Кнеза Милоша и Немањине, у фасадној обради акцентована двома куполама и залученим фасадним партијама.

Сл. 11. Палата Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода, основа приземља
(извор: Архив Југославије, АЈ-62-1376-0015)

Сходно доброј пројектантској пракси, као и намени сваке појединачне етаже и засебних одељења, простори подрума и сутерена претежно су опредељени за постројења централног грејања, спремишта за огрев, гараже за аутомобиле, перионице, магацине, стан за настојника објекта и мањи број канцеларија. Нивои од приземља до мансарде пројектовани су као радни простори с кабинетима министара, руководилаца организационих јединица министарстава и канцеларијама. У низу ових простора посебно су се издавајале две велике сале на првом и другом спрату за одржавање великих конференција, седница и састанака страних делегација, од којих је она на првом спрату служила и као библиотека. Својом висином обухватале су ваздушни простор две етаже, што је додатно доприносило њиховој репрезентативности, којој су по-

ред префињене гипсане обраде плафона и зидова у духу архитектуре академизма посебно допринеле галерије са оградама од кованог гвожђа. Четири мање сале налазиле су се на највишим етажама и то по две на четвртном спрату и две на мансарди.¹⁶⁶ Истакнута места у просторној организацији добили су простори пројектовани на углу Кнеза Милоша са Бирчаниновом и Немањинском улицом, који су били резервисани за репрезентативне министарске кабинете и, непосредно уз њих, кабинете њихових најближих сарадника. Ти простори, као и велике репрезентативне сале, издвајали су се својим унутрашњим уређењем, којем је Николај Краснов посветио нарочиту пажњу. Промишљајући, исцртавајући и разрађујући сваки појединачни детаљ прозора, врата, затим дрвене облоге зидова, нпр. у уређењу собе за рад министра, или маске

Сл. 12. Палаћа Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода, дејал вестибела на ућу Кнеза Милоша и Немањине, 1999. (извор: Завод за зашћићу сћоменика кућћуре ірада Беоірада, Б-2029-0007)

Сл. 13. Палаћа Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода, дејал вестибела на ућу Кнеза Милоша и Бирчанинове, 1999. (извор: Завод за зашћићу сћоменика кућћуре ірада Беоірада, Б-2029-0020)

за радијаторе, затим мермерне оплате зидова, слободностојећих стубова и других детаља у ентеријеру, као и гипсаних радова на плафонима и зидовима, посебно је допринео да ентеријер добије ноту ексклузивности и луксуза.¹⁶⁷

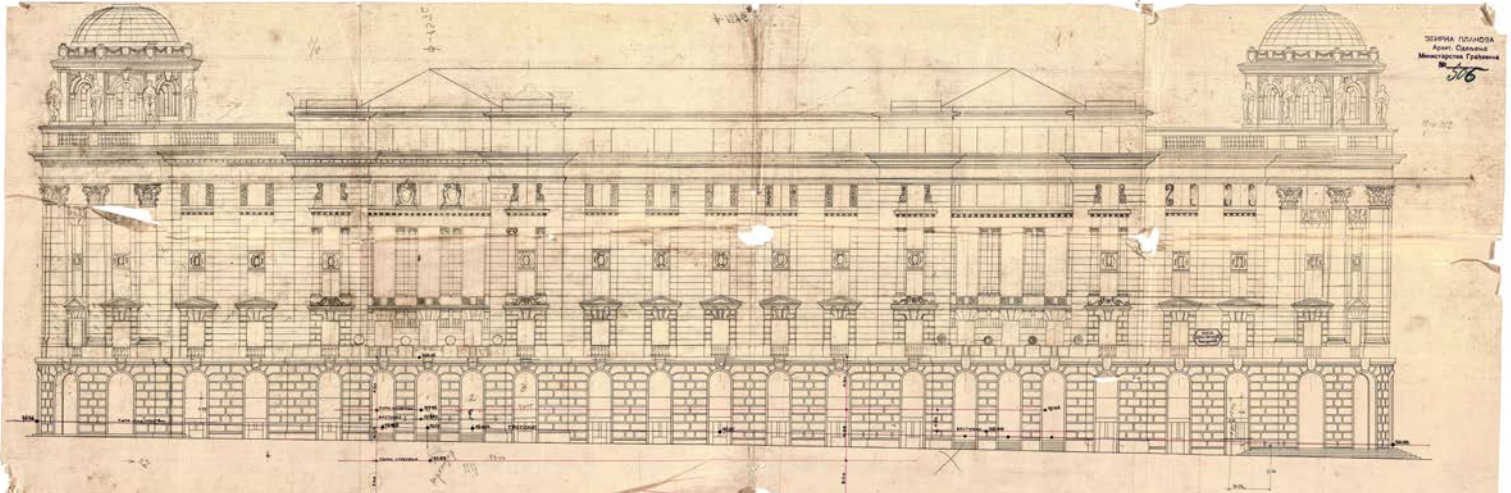
До министарских кабинета, од улаза у приземљу до првог спрата, водила су засебна, репрезентативно пројектована степеништа. Богате оплате у вештачком мермеру, својим обликом и полихромијом издавајају се у односу на остале пројектоване улазе. У складу с првобитним опредељењем да се у зграду сместе два министарства са својим засебним администрацијама, пројектанти су осмислили појединачна решења репрезентативних улазних партија сваког министарства. Тако пројектовано двокрако министарско степениште на углу Кнеза Милоша и Немањине, високо уздигнуто од самог улаза, обликом и избором боја вештачког мермера, преовлађујућих плавих и земљаних тонова, асоцира на намену администрације у коју је требало да представља увод, а то је Министарство пољопривреде и вода. С друге стране, улазна партија на углу Кнеза Милоша и Бирчанинове, знатно пространијег вестибела, води до репрезентативне широке, једнокраке степенишне комуникације која се потом грана у два крака, која воде до министарских

одаја на првом спрату. Као и у претходном улазу, и овде су бордо, зелене и жуте нијансе вештачког мермера употребљене у намери да асоцијативно укажу на намену министарства: Министарство шума и рудника. Репрезентативности у оба улаза доприносе стубови и балустраде степенишних ограда, који су једнако као и зидови и подови, изведени у вештачком мермеру.

Фасаде палатје министарства

О значају и важности административног државног здања подигнутог на истакнутој градској локацији једнако, а можда за нијансу више од ентеријера, указују и његове четири импозантно компоноване академске фасаде. Архитекта Николај Краснов, интегришући своју замисао композиције фасаде у растер и волуметрију пројектованог објекта Николе Несторовића и Драгише Брашована, остварио је монументално решење, које својим архитектонским програмом и данас представља једну од најбољих академских композиција реализованих у Београду и Србији током треће деценије прошлог века.¹⁶⁸

Израда фасаде у вештачком камену, заједно с вајарским и ликовезачким радовима, додељена

Сл. 14. Палаћа Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода, фасада из Улице кнеза Милоша (извор: Архив Југославије, АЈ-62-1376-0021)

је такође предузећу „Копаник“,¹⁶⁹ које је изводило скоро две трећине укупних радова на објекту.¹⁷⁰ Радови на фасади почели су августа 1927. године, а вајарски радови изведени су од 16. јула 1927. до 20. марта 1928. године.

Широка фасадна платна, у складу с академском методологијом пројектовања, јасно назначавалу хоризонталну и вертикалну трипартитну поделу. Најнижу зону објекта јасно назначаваша штокован радаљски гранит. Обухвата нивое подрума и сутерена заједно с приземљем и представља чврст базис за горње етажне. Уз природни камен, додатно је истакнута посебним назначавањем отвора. Њихова уједначена динамика наглашена је складним ритмом јединствених лучно завршених вертикала, које обједињују улазе и прозоре од подрума до приземља. С обзиром на то да је терен у паду ка Бирчаниновој и Немањиној улици, њихова висина варира у зависности од позиције на објекту. Репрезентативни кабинети и канцеларијски простори од првог до четвртог спрата оличени су у уједначеном ритму прозорских отвора међу којима су назначени они на првом спрату завршени троугаоним забатима. Највиша поткровна зона, односно мансарда, истакнута је разиграном композицијом архитектонских елемената попут завршетака ризалита, угаоних купола и балустрада. У вертикалној

елевацији троделно компоновање фасадног платна истакнуто је угаоним партијама доминантно акцентованим улазима у најнижој зони, потом је наглашено ступцима с коринтским капителима, који се пружају дуж централних, средишњих етажа, и двома високим богато декорисаним куполама, као и ризалитима на све четири фасаде, које дуж Улице кнеза Милоша и фасаде окренуте ка Министарству саобраћаја јасно разграничавају границе објекта првобитно намењених двома различитим државним институцијама, и средишњим везивним делом који их обједињује у јединствено архитектонско и функционално здање. Главно фасадно платно рашчлањују два монументална ризалита, који наглашавају улазе у оба министарства.

Посебну вредност палате Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода представља њена архитектонска пластика, која нарочито доприноси општем утиску монументалности објекта у целини, као и његових фасада. У међуратном периоду у Београду архитектонска пластика је имала одређено место на фасадама јавних објеката. Дат јој је много већи значај него у периоду пре Првог светског рата, о чему говори и блиска сарадња архитеката и најзначајнијих вајара тога доба и то на најважнијим државним здањима, попут Министарства шума и рудника и Министарства по-

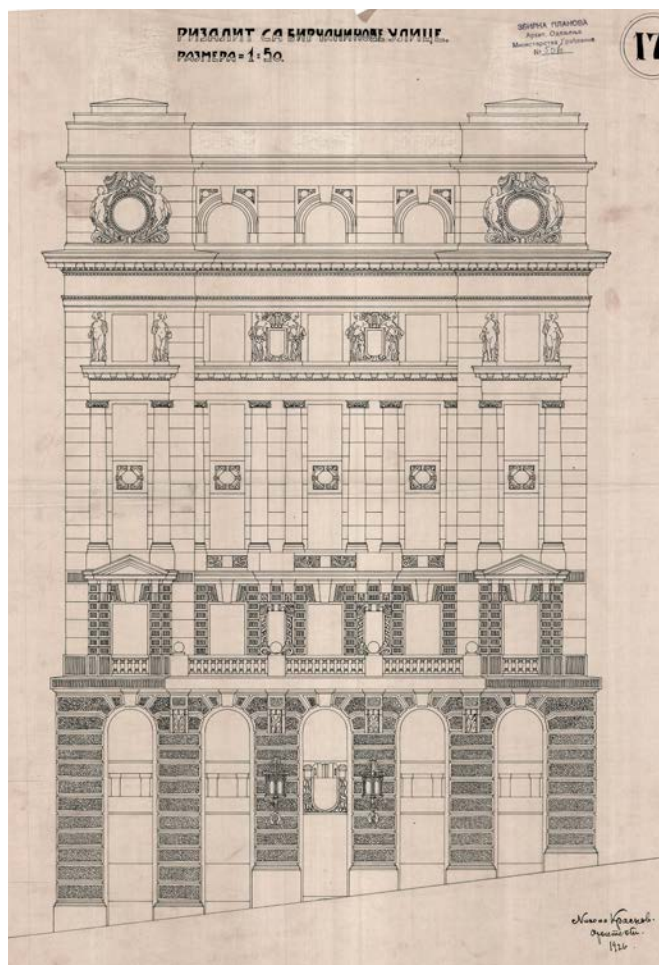
Сл. 15. Палаћа Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода, картунши између прозора II и III спрата, Н. Краснов (извор: Историјски архив Београда, Збирка пројекција, К9)

пољопривреде и вода, Министарства финансија, Министарства саобраћаја, Дома Народне скупштине, Генералштаба, Архива Србије, Државног савета, Техничког факултета, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“.¹⁷¹ Служила је као формална допуна архитектуре, а њена улога је била естетска и симболична.¹⁷² Мотиви су најчешће преузимани из античке иконографије, а честе су биле теме које указују на одређене професије у вези с наменом грађевине. Главни и значајнији мотиви, најчешће пуне скулптуре и рељефи, смештани су на најистакнутијим местима архитектонске композиције, у највишим зонама објекта и завршног венца фасаде, док су остале скулптуралне форме распоређиване око архитектонских елемената, прозора, врата, у парапетним пољима или на атикама.¹⁷³ Фигуре су неретко изведене у природној величини или нешто више, што је зависило од намене и значаја грађевине на коју се постављају.¹⁷⁴

Вајана декорација фасада Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода, у виду пуне фигуре и плитке пластике, указује на уобичајен распоред архитектонске пластике репрезентативних објеката тога доба око отвора, са степеновањем орнаментације и нарочитим нагласком на угаоном делу фасаде, а њена симболика јасно указује на намену грађевине. До тада ниједна згра-

да у Београду није имала толико слободних фигура које би симболизовале делатност институције.¹⁷⁵ Њен обим и програм утицаће на програм архитектонске пластике неколико важних јавних грађевина насталих у наредним годинама у Београду.

Целокупна композиција вајаног и ликовезачког програма палате резултат је ерудиције, умећа и наклоности естетици архитектуре академизма њеног идејног творца архитекте Николаја Краснова. Заједно с комисијом коју ће Министарство грађевина формирати, Краснов је изведбу пуне и плитке архитектонске пластике на фасадама министарстава испратио од првих идеја изражених у скицама до њиховог вајања, изливања и постављања на објекат, укључујући и давање прецизних упутстава одабраним вајарима. Пројектом је Краснов предвидео две фигуре од бронзе у стојећем ставу, које се постављају на врхове два кубета, 16 фигура у стојећем ставу од вештачког камена у зонама одмах испод купола и на ризалитима, нарочито из Немањине и Бирчанинове улице, 12 грбова с фигурама, осам оквира око прозора на атици ризалита из улица кнеза Милоша, Бирчанинове и Немањине, 18 делфина као оквири бочних прозора на ризалитима све четири фасаде у зони четвртог спрата. О озбиљности и посвећености у приступу у изради вајаног програма предвиђеног за фасаде

Сл. 16. Палаћа Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода, фасада из Бирчанинове улице (извор: Архив Југославије, АЈ-62-Збирка планова 506-33)

палате, сведочи и допис надзорног архитекта који је упутио министру грађевина у којем сугерише да би било најбоље радове уступити неколицини вајара, најбољим уметницима, и да свакако ти радови не могу бити предмет лицитације са осталим фасадерским радовима. Сугестије надзорног архитекта су усвојене, а Министарски савет је усвојио предлог извођача, предузећа „Копаноник“, да радове изведу академски вајари Драгомир Арамбашић, на делу зграде Министарства пољопривреде и вода, и Петар Палавичини на делу зграде Министарства шума и рудника.¹⁷⁶ Истовремено је формирана комисија за преглед и пријем скица, модела и готових

фигура у саставу академик вајар Ђорђе Јовановић (1861–1953), и Николај Краснов, архитекта Министарства грађевина.¹⁷⁷ Након неколико месеци рада вајар Ђорђе Јовановић је иступио из комисије, а уместо њега одређен је директор Уметничке школе у Београду Момчило Живановић.¹⁷⁸ Комисија је одредила распоред и избор скулптура и утврдила њихов симболички значај.¹⁷⁹

Петру Палавичинију (Корчула, 1887 — Дубровник, 1958) додељена је израда свих скулптура за део зграде Министарства шума и рудника на углу Кнеза Милоша и Бирчанинове, као и делфини и маске према Новој улици, односно Министарству саобраћаја.¹⁸⁰ Према распореду, на врху куполе постављена је скулптура у бронзи, мушка фигура са секиром и тестером попут дрвосече, која симболизује *Шумарство*. Одливке у бронзи је израдила Прва вештачка ливница метала, звона и бронзаних ликова Властимира К. Ђорђевића из Београда.¹⁸¹ Испод кубета, у складу са одређеним распоредом, на балустради испред прозорских стубаца куполе, постављене су скулптуре изведене у вештачком камену и то: фигура рудара с лампом и крампом, симболима светлости и оштрине као представа *Рударство*, затим фигура рудара – минера, приказана с рударском лампом и крампом, као и *Дијана*, богиња плодности, шума и лова, представљена с тоболцем и псом, и женска фигура са голубом као шумска *Нимфа*, божанство природе тесно повезано с водом и вегетацијом, вечно лепо и младо, које живи по шумама, планинама, пећинама, пољанама и крај воде.¹⁸² Према Бирчаниновој, на ризалитима, у природној величини постављене су: мушка фигура са опеком, односно представа *Каменоресца*, мушка фигура с наковњем која представља *Ковача*, затим мушка фигура с рударском лампом и крампом, која указује на копача угља (*Угљар*), мушка фигура која приказује *Силоара (Дрводељу)*, потом *Шумско цвеће* и *Вила* у природној величини, као оквири прозора изван ризалита на четвртном спрату. Према Улици кнеза Милоша постављени су *Делфини*, симболи воде и преображаја, укомпоновани са декорацијом мотива винове лозе,¹⁸³ а изнад главног улаза маске, *Фауни*, симболи плодности, заштитници пастира и сељака, њихових стада и њива.¹⁸⁴

Сл. 17. 'Пољопривреда', скулптура на врху куполе на улици Кнеза Милоша и Немањине, бронза, аутор Драјомир Арамбашић (извор: Народна библиотека Србије, БОН 6, 1940: 575)

Изведба фигура за део зграде Министарства пољопривреде и вода ка Немањиној улици поверена је вајару Драгомиру Арамбашићу (Београд, 1881 – Београд, 1945).¹⁸⁵ У складу са утврђеним распоредом, на врх куполе постављена је косачица, женска фигура са српом и снопом класја у левој руци, која симболизује *Пољопривреду*, изливена у бронзи. Поткубетне фигуре, постављене на балустради испред прозорских стубаца куполе, високе 3,5 метара, изведене су у вештачком камену и представљају – *Земљорадњу*, мушка фигура сејача; *Виноградарство*, мушка фигура с котарицом грозђа; *Рибарство*, мушка фигура с мрежом и веслом, атрибутима који означавају риболов; и *Сточарство*, олично у представи пастира са штапом и фрулом.¹⁸⁶ Према Немањиној улици, на ризалитима су постављене фигуре у природној величини и то женска фигура с рогом изобиља пуним воћа као представа *Воћарство*; *Койач*, оличен у виду мушке фигуре с клипом кукуруза и ашовом, затим мушка фигура као представа *Нејшунa* с трозупцем и делфином и фи-

Сл. 18. 'Рибарство', скулптура испод куполе на улици Кнеза Милоша и Немањине, вештачки камен, аутор Драјомир Арамбашић (извор: Народна библиотека Србије, БОН 6, 1940: 571)

гура Амфитрите с крчагом као симболом непресушног извора воде. Нептун и Амфитрита представљају господаре воде, повезани су и с влажношћу земље и њеном плодношћу као јасна и недвосмислена симболика која указује на намену тог дела палате.¹⁸⁷ Вајару Арамбашићу поверена је и израда две слободне композиције: државног грба са две фигуре и замишљеног округлог оквира на атици са две фигуре. У складу са захтевима и допуштењем Комисије да сам предложи изглед оквира прозора, а потом и грба, у сарадњи с пројектантом, Арамбашић је за атику извео осам истих високорељефних симетричних група, које представљају две женске фигуре које држе венац (*фесџон*) и орнамент који уоквирује округли прозор: четири из Улице кнеза Милоша и по две из Немањине и Бирчанинове. Када је реч о државном грбу, Арамбашић је, према скици Николаја Краснова, реализовао композицију у чијем средишту се налази композитни штит са основним грбом Краљевине СХС.¹⁸⁸ Са бочних страна на штит су ослоњене две наге мушке фигуре

с атрибутима пољопривреде, као што су клип кукуруза и ашов, и рударства, с рударском лампом и крампом, које представљају персонификације два министарства.¹⁸⁹ Над читавом композицијом, на месту предвиђеном за краљевску круну, налази се необично стилизован орнамент, који би се условно могао схватити као *corona muralis*.¹⁹⁰ Краснов је за декоративно стилизован државни грб изабрао релативно неупадљиво место на ризалитима, између прозора четвртог спрата.¹⁹¹ Укупно је изведено 12 истих високорељефних група.

Такође, према прецизним нацртима Николаја Краснова, на парпетима између прозора другог и трећег спрата изведени су картуши у чијој средини су мотиви крампа и воћа који симболично указују на два министарства. Исти симболи нашли су се и на бетонским парпетима балкона, као и на парпетима кубета. Над улазима из Бирчанинове и Немањине изведени су декоративни картуши с натписима министарстава. Реализацијом ове плитке архитектонске пластике заокружен је целокупан вајани програм као декорација тада једне од највећих административних државних палата у Србији и Београду.

*Усељење њалаише у
Улици кнеза Милоша*

Иако је првобитно планиран објект за рад два министарства, пре завршетка радова на зидању, већ новембра 1927. године, за усељење је било заинтересовано још неколико институција. У складу са захтевима дела државног административног апарата, изузимајући чињеницу да је објект подизан како би се ту сместила два одређена министарства која су била и иницијатори градње, од једног од њих – Министарства шума и рудника – тражено је да достави распоред и потребан број канцеларија за смештај Генералне дирекције шума, Дирекције шума, Шумске управе и Шумарског музеја, као и уз то припадајућих одсека и одељења, изузимајући Генералну дирекцију руда, што је оно и учинило након само неколико дана.¹⁹² Разлог у ургентном изјашњавању по овом захтеву свакако лежи и у чи-

њеници да је завршетак зграде првобитно планиран за 1. новембар 1928,¹⁹³ те је било потребно на време све припремити. Међутим, само извођење унутрашњих радова померало је рокове коначног завршетка, те је усељење планирано за идућу годину, а најкасније до 1. маја 1929. године.¹⁹⁴

С обзиром на то да је новоподигнути објект располагао са близу 500 просторија за канцеларије и остале службе потребне за функционисање објекта, као и другим техничким могућностима, уколико би се уселила два министарства за које је изворно грађен, значајан број просторија остао би неискоришћен, те је из тих разлога Министарство финансија Министарском савету предложило да се у зграду поред Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода сместе још канцеларије Председништва Министарског савета, Министарства унутрашњих дела, Министарства трговине и индустрије и Министарства за аграрну реформу. Доделу просторија извршила би комисија коју именује Министарство грађевина.¹⁹⁵ На тај начин, решило би се питање смештаја ових министарстава, која су до тада радила у изнајмљеним приватним зградама за које се плаћао високи најам. Ипак, током изјашњавања Министарству грађевина о неопходном броју и величини простора, што су исказала и друга поједина министарства попут Министарства вера,¹⁹⁶ у укупном збиру тај број је значајно превазилазио број расположивих радних и корисних одељења (382).¹⁹⁷ Одлука је на крају донета у Министарству финансија да се број потребних канцеларија усклади са бројем запослених у складу са буџетом. Међутим, априла 1929. године је наступила реорганизација државних органа и министарстава што је допринело смањењу заинтересованих служби.¹⁹⁸ Тако је пред само стављање палате у функцију део зграде према Немањиној уступљен Министарству унутрашњих дела и Министарству трговине и индустрије са државном статистиком, а у део зграде према Бирчаниновој улици уселили су се Министарство пољопривреде са Одељењем за аграрну реформу и Министарство шума и рудника.¹⁹⁹ Почетак рада репрезентативног државног здања у Кнеза Милоша и усељење мини-

Београд. Палата Министарства Шума и Рудника
Belgrade. Palais de Ministère des Forêts et des Mines

Сл. 19. Палаћа Министарства шума и рудника и Министарства пољопривреде и вода, разгледница
(извор: Историјски архив Београда, ЗФ, А-3-229)

старстава, које је трајало од средине априла до 1. маја 1929. године, испратили су сви престонички дневни листови. Колико је ово био важан догађај за државну администрацију и Београд као престоницу државе, говори податак да су новине *Време* за ову вест определиле насловну страну.²⁰⁰ *Полићика*, *Правда* и *Време* су се детаљно бавили подацима који указују да је то највећа државна зграда, министарствима која се у њу смештају, колико има спратова и квадрата, затим бројем просторија којима располаже, дужином трајања градње и истицањем да су је градиле и опремале државне фирме „Копаоник“, „Керамика“, „Велика Србија“, „Неимар“, „Адемит“,²⁰¹ „Путник и Марковић“, свакако истичући имена и надзорних архитеката који су у кон-

тинутету пратили изградњу и водили рачуна о квалитету изведених радова. О значају подизања једне такве палате, која је са суседним објектима изменила урбани лик овог дела Београда, сведоче и бројне разгледнице са илустрованом тада највећом палатом у Београду, као и бројни илустративни прилози у периодичној штампи.

Усељењем у палату на углу Кнеза Милоша с Немањиним и Бирчаниновим, четири министарства Краљевине СХС: Министарство унутрашњих дела, Министарство трговине и индустрије, Министарство пољопривреде и вода и Министарство шума и рудника формално су добила своја стална седишта. Међутим, на овој адреси остаће тек нешто више од две деценије, односно до почетка педесетих година

прошлог века, када је одлучено да се у објекат сме-сти Министарство иностраних послова ФНРЈ (Фе-деративне Народне Републике Југославије). Од тада се објекат користи за потребе министра иностраних послова и администрацију спољне политике држа-ве.²⁰² Данас је матично седиште министра спољних послова Републике Србије. Изузетно велико здање, промишљено пројектовано како би испунило све функционалне захтеве сложеног државног апарата, и данас служи изворној намени, а изведеном есте-тиком своје спољашње архитектуре и данас, као и у време када је подигнуто, представља визуелну про-сторну доминанту државног управног центра на раскрсници улица Немањине и Кнеза Милоша.

Палата Министарства спољних послова данас – споменик културе Републике Србије

Истакнута позиција палате Министарства спољних послова, и то у најближем окружењу ад-министративних објеката намењених војсци, као и сама намена административног здања највиших државних органа, били су разлог да посредно дели судбину њиховог разарања. Тако је пред крај про-шлог века, палата Министарства спољних послова доживела сценарио сличан оном који се одиграо у априлском бомбардовању Београда 1941. године. У нацистичком бомбардовању града објекти у слу-жби Војске Краљевине Југославије, који су форми-рали суседни угао Немањине и Кнеза Милоша, Ми-нистарство војске и морнарице и Војна академија, потпуно су порушени, док су здања у њиховом нај-непосреднијем окружењу оштећена, као што је су-седна зграда Генералштаба, затим палата на су-протном углу Кнеза Милоше и Немањине односно тада зграда четири министарства: унутрашњих послова, трговине и индустрије, пољопривреде и вода, затим шума и рудника и, као и до ње згра-да Министарства саобраћаја.²⁰³ Незнатна оштеће-ња грађевина је претпрела и након три године, ка-да је, током савезничког бомбардовања Београда у априлу 1944. године, погођена зграда Министар-ства финансија на суседном углу Кнеза Милоша

и Немањине.²⁰⁴ Управо непуних шест деценија ка-сније, у бомбардовању НАТО-а 1999. године, један од стратешких циљева у Београду били су канцела-ријски објекти војске подигнути на месту сруше-них зграда у Другом светском рату: Министарства војске и морнарице и Војне академије.²⁰⁵ Био је то комплекс зграда Генералштаба и Министарства одбране Савезне Републике Југославије.²⁰⁶ Директ-ним поготком више пројектила, монументално ад-министративно здање, дело значајног архитекте Николе Добровића и симбол савремене архитекту-ре Београда,²⁰⁷ готово је у потпуности уништен, а објекти у непосредној околини, обухватајући и па-лату Министарства иностраних послова, претрпе-ли су последице овог разарања. Услед јаких дето-нација значајно је оштећен целокупан ентеријер са спољном и унутрашњом столаријом, док су бројни ударци гелера оштетили и уништили већи део де-коративне пластике и скулптура.²⁰⁸ С обзиром на најнепосреднију близину комплекса Генералшта-ба и Министарства одбране, као и на објекат Владе Републике Србије на углу Кнеза Милоша и Нема-њине, који је такође директно погођен,²⁰⁹ оштећења на палати Министарства иностраних послова била су таква да су били потребни обимнији санацио-ни радови. Октобра исте године, Завод за заштиту споменика културе града Београда је израдио про-јекат рестаурације фасада,²¹⁰ а предузеће „Енерго-пројект“ преузело је на себе израду пројекта сана-ције и рестаурације зграде, обухватајући радове на крову и фасадној столарији.²¹¹

Паралелно са израдом пројекта настављен је процес припреме документације за утврђивање па-лате за културно добро и њен упис у национални Регистар споменика културе, који је отпочео у пе-риоду непосредно пре бомбардовања. Детаљно су се спроводила историографска истраживања ар-хивске и библиотечке грађе. Истовремено са ис-траживањима, пажљиво се обилазио сваки кутак објекта с посебним акцентом на фасаде и њену ар-хитектонску пластику, као и ентеријер, и у скла-ду с прикупљеним подацима установљавале су се вредности објекта. Након две године, 7. јуна 2001, Влада Републике Србије је под изворним називом

под којим је зграда почела да се гради – *Палата Министарства шума и руда и Министарства њољопривреде и вода* – утврдила објекат за споменик културе. Било је то тачно осамдесет година након првих иницијатива и првих пројеката архитекте Николе Несторовића и Друштва за техничка предузећа „Архитект“, односно архитекте Драгише Брашована. Доношењем одлуке о утврђивању за споменик културе, *Палата Министарства шума и руда и Министарства њољопривреде и вода* је постала део корпуса националног културног наслеђа, неизоставни и градивни елемент архитектуре академизма и свеукупног градитељског наслеђа 20. века. Њени пројектанти и остварене естетске, уметничке и архитектонске вредности, као и друштвени значај који палата има у културно-историјском контексту, засигурно су били аргументовани критеријуми приликом доношења одлуке да буде једна од незаобилазних тачака архитектонске баштине Београда и Србије. У години у којој се обележава тачно сто година од почетних идеја и пројеката о градњи једног репрезентативног државног административног здања, које би био на понос нацији, епитет и статус националног културног добра носи тачно две деценије.

Као и претходних седамдесет година, данас се о објекту, с пажњом доброг домаћина, брине Министарство спољних послова Републике Србије. Након неопходних и обимних конзерваторско-рестаураторских радова спроведених почетком овог века, уличним фасадама је удахнут нови живот. Такође, у највећој мери у свом изворном облику, до данас је очуван ентеријер палате, узимајући у обзир естетске и ликовне вредности, посебно унутрашње уређење њених вестибила, кабинета, свечаних сала, степеништа, главних комуникационих коридора, материјала. Иако је током свих деценија постојања задржао изворну намену репрезентативног административног државног здања, током протеклих деценија у којима је објекат у континуитету био у употреби, жалост веома мало је остало очувано од предмета примењених уметности, превасходно намештаја из времена подизања и опремања палате. Тиме је

вредност свих оних примерака који се данас налазе у палати већа, попут репрезентативних ормана, витрина, комода, конзола, огледала, радних и клуб столова и столица, часовника,²¹² јер представљају траг једног прохујалог времена и материјална сведочанства о приступу опремању кабинета и канцеларијских простора изузетно важног државног здања. Поједини од њих највероватније изворно припадају овом простору, поједини су донесени из других административних државних објеката, док се један део у овом простору нашао као поклон. Међу низом сачуваних примерака намештаја, квалитетне израде и високих ликовних вредности, распоређених по кабинетима, посебно место припада једном репрезентативном столу, који се данас налази у кабинету министра спољних послова Републике Србије. У одсуству писаних извора који би поткрепили поједине тврдње, а према усменим сведочанствима баштињеним у Министарству, важно је забележити да се претпоставља да је репрезентативни радни сто припадао Николи Пашићу, једној од најистакнутијих политичких личности с почетка 20. века. Отуда су његова вредност и симболика још значајније. Поред примерака репрезентативног намештаја, просторе палате данашњег Министарства спољних послова Републике Србије оплемењује ликовна збирка сачињена од дела еминентних уметника 20. века, попут Мила Милуновића, Зоре Петровић, Стојана Аралице, Вељка Петровића, Боривоја Стевановића, Миленка Шербана, Николе Граовца, Марка Челебоновића, Милана Коњовића, Љубице – Цуце Сокић, Леонида Шејке, Пеђе Милосављевића, Ивана Табаковића, Недељка Гвозденовића, Петра Лубарде, Миодрага Б. Протића, Боже Илића, Ђорђа Андрејевића Куна, Оскара Хермана, Николе Бешевића, Лазара Личеноског и других.²¹³ Ова ликовна збирка, не само што потврђује вредност сваког појединачног дела, несумњиво говори о озбиљности и промишљености у приступу опремању најважнијих државних објеката. Тако су се у ентеријеру монументалне и репрезентативне архитектуре, нашао одабрана дела истакнутих и признатих уметника.

Саставни део делатности Министарства спољних послова јесте и чување архивске и библиотечке грађе везане за рад институције. Од оснивања *иностраних одељења* почетком деветнаестог века отпочиње и формирање архивског и библиотечког фонда. Већ 1845. године, у приземљу Малог конака у Улици краља Милана, једна просторија је била одвојена за архиву, која је обухватала старе и актуелне акте, стару заставу умотану у платно, дрвени сандук са 108 старих печата, два оловна српска грба, шест бакрореза, карту Србије, четири хидрографске карте Европе, поцепану карту Кавказа, карту Грчке, карту азијске Русије и три карте Ђердапа.²¹⁴ У истој соби се налазила и библиотека с књигама распоређеним на четири полице. Иако су се према *Закону о успројству Министарства иностраних дела*, из 1886. године, у оквиру Политичког одељења налазили архив и библиотека, као датум формалног успостављања узима се 5. мај 1919. године, када је донета *Уредба о организацији Министарства иностраних дела и дипломатских консулата Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца*, чиме је установљена Главна архива, која је у свом саставу имала Документацију и Библиотеку.²¹⁵ Главни архивар, а касније и начелник Историјског одељења у Министарству иностраних дела Краљевне СХС, био је др Војислав Јовановић Марамбо, који је са сарадницима предано радио на сређивању обимног архивског фонда.²¹⁶ Захваљујући његовом труду и упорности, реституцијом је из Беча враћена велика количина грађе која је за време Првог светског рата била опљачкана и однета. Дипломатски архив је делио судбину српског народа, али и југословенске државе у 20. веку, те је архивска и библиотечка грађа још неколико пута била изложена ратним разарањима и уништењу. Током Другог светског рата, архивску грађу Министарства поново је задесила иста судбина као и у Првом светском рату, многе важне архивалије потпуно су уништене у ратним разарањима, док су друге, које је та судбина мимоишла, отете. Део сачуване грађе био је зазидан у згради Министарства у Улици краља Милана 16.²¹⁷ Један од приоритета послератне обнове рада Дипломатског архива био је прикупљање и реституција

однетих архивалија, коју је и овог пута предводио др Војислав Јовановић Марамбо. Током шесте деценије 20. века, Дипломатски архив је био пребачен у Дубровник, да би 1960. године био враћен за Београд у данашње здање Министарства спољних послова.²¹⁸ Током осамдесетих година 20. века, Дипломатски архив се бавио разграничењем надлежности, тако да је целокупна архива Министарства иностраних дела Краљевине Србије за период 1854–1918. године предата Архиву Србије, док је грађа за период 1918–1945. године Министарства иностраних дела Краљевине СХС/Југославије предата Архиву Југославије. Од 1961. године Дипломатски архив је отворен за јавност, а поред чувања, смештаја, заштите и издавања на коришћење архивске грађе, Архив се бави и издаваштвом. За разлику од Дипломатског архива, библиотека Министарства спољних послова је затворена за јавност и она је поред баштињења старе и ректе књиге до појаве интернета имала изузетно значајну улогу у дневном информисању запослених у Министарству о актуелним збивањима у свету путем новина и периодике, као и актуелне публицистике. Почети прикупљања књига у Министарству везују се за кнеза Милоша Обреновића, који је књиге набављао према сопственом нахођењу. Први попис књига Кнежеве канцеларије извршен је 1846. године на захтев Генералне контроле, и он је бројао 496 наслова.²¹⁹ Формирање иницијалног фонда Министарства иностраних дела одвијало се у периоду 1852/1855, када је Министарству просвете предат део фонда, тако да је Министарству иностраних дела остало 138 наслова из Кнежеве канцеларије. Део тог фонда је сачуван до данас. Наслови неких од најстаријих књига које се налазе у фонду библиотеке су: Daniele Farlato: *Illirici Sacri*, Venetia, 1751–1775, tt 1-5; Roberto Belarmini: *Disputaciones de controversiis christianae fidei*, Parisiis; Paolo Sarpi: *Opere varie*, Helmstadt, 1750, t 1-2; Richard Knolles: *The General Historie of the Turkes*, 1638.²²⁰

Први писани траг библиотеке Министарства иностраних дела налази се у три руком исписане књиге инвентара и једном куцаном двотомном каталогу, који је био предвиђен за објављивање. Прве две књиге су формиране у периоду од 1880–1909.

године.²²¹ У једној од књига инвентара исписано је и датирано *Уџуџсџво за руковање библиоџеком и класификаџија књџиџа*, тако да оно представља и први опис правила библиотеке Министарства спољних послова из двадесетих година 20. века. Док је трећа књига инвентара, која садржи *Уџуџсџво за руковање библиоџеком и класификаџију књџиџа*, коју је потписао Иван В. Суботић, формирана у периоду од 1. јула 1920. до 24. децембра 1924. године и завршава се инвентарним бројем 2596.²²²

Поред три књиге инвентара, из међуратног периода је сачуван *Каталог библиоџеке Министарства иносџраних џослова* у две књиге, откуцан на писаћој машини под насловом: *Katalog Biblioteke Ministarstva inostranih poslova Knjiga prva A-Lj, Izradjeno u Biblioteci Ministarstva 1934-1936. godine.*²²³

НАПОМЕНЕ:

- * Рад је писан по захтеву Министарства спољних послова Републике Србије, као једно од два поглавља монографије једне од најзначајнијих државних институција, која је пуних седам деценија смештена у споменику културе Палата Министарства шума и руда и Министарства пољопривреде и вода. Повод издавања монографије, између осталог, била су два јубилеја: 100 година од првих иницијатива и активности везаних за подизање монументалног објекта на углу Кнеза Милоша и Немањине (1921) и двадесет година од уписа Палате у Регистар споменика културе (2001). Како монографија до данас није објављена, приређени рад се штампа у часопису *Наслеђе* с идејом да, када се стекну услови за наставак активности на публикавању монографије Министарства спољних послова, буде уступљен у целини.
- 1] У институционалном устројству, одмах по оснивању, Кнежева канцеларија је насупрот Народној канцеларији, основаној према султанском ферману као законска и правна установа, представљала институцију основану по искључивој вољи кнеза Милоша Обреновића, тако да у почетку није имала ни своје прописе, печат, ни стално седиште, односно она је била тамо где је био кнез Милош: Гавриловић 1908: 265–266; Петровић 1930: 25; Роровић 2005: 38–39, 105.
 - 2] О Хаџи Николи Живковићу: Несторовић Н. 1937: 13–19; Несторовић Б. 1954: 159–174, 162; Ђурић-Замоло 2009: 126–132.
 - 3] Несторовић Н. 1937: 14.
 - 4] Несторовић Б. 2006: 49.
 - 5] Несторовић Н. 1937: 26.

Нажалост, на крају 20. века, Дипломатски архив и библиотека су преживели још једну девастацију током бомбардовања НАТО-а, када је део архивске и библиотечке грађе у потпуности уништен.

Др Марина С. Павловић,

архитекта

Завод за заштиту споменика културе

града Београда

marina.pavlovic@beogradskonasledje.rs

Др Саша Ј. Михајлов,

историчар уметности

Завод за заштиту споменика културе

града Београда

sasa.mihajlov@beogradskonasledje.rs

- 6] Марковић 1938: 22, 26.
- 7] *Нав дело*, 29–30.
- 8] Несторовић Б. 2006: 49.
- 9] Како је до данашњих дана остао очуван једино Амиџин конак, о Милошевом конаку сазнајемо из писаних описа и историјских фотографија. Милошев конак је срушен 1941. године, док је Конак књегиње Љубице изгорео 1884. године: Несторовић Б. 2006: 49; Борић 2014: 40.
- 10] Борић 2014: 40.
- 11] Вујић 1901: 163; Пирх 1983: 171–172; Роровић 2005: 45; Борић 2014: 43.
- 12] Bogdanović 2007: 166–168.
- 13] Код Б. Љ. Поповића се наводи да је Кнежева канцеларија у *Шареном конаку*, што је други назив за Конак књегиње Љубице, међутим, с обзиром на намену женског конака, као и описе извора и других аутора, недвосмислено је да је Кнежева канцеларија била у Кнежевом конаку, забуна је вероватно јер је Кнежев конак називан Великом шареном кућом. Уп.: 2005: 46; Несторовић Б. 2006: 49.
- 14] Ђорђевић 1922: 150.
- 15] Пирх 1983: 172.
- 16] Вујић 1901: 162.
- 17] *Исџи*: 161–170.
- 18] Пирх 1983: 171–172.
- 19] Поповић Р. Ј. 2012: 95.
- 20] *Исџо*.

- 21] Христић 1937: 80–81; Несторовић Н. 1937: 27; Михајлов и Мишић 2017: 57.
- 22] Стојан Симић је себи сазидао нову кућу преко пута Улице краља Милана и у њој се касније налазило Руско посланство: Христић 1937: 80–81; Несторовић Н. 1937: 27.
- 23] Трговац, политичар, изасланик кнеза Милоша Обреновића и председник Државног савета: Милићевић 1903: 648.
- 24] Није познато ко је аутор пројекта за Симићево здање: Борић 2014: 122.
- 25] ДАС, Државни савет, 1844–195, према: Детаљније о Симићевом здању видети: Ђурић-Замоло 1991: 113–125; Несторовић Б. 2006: 173–174; Митровић 2006: 302–330; Борић 2014: 121–137, 161–165; Михајлов и Мишић 2017: 57.
- 26] Христић 1937: 81; Ђурић-Замоло 1967: 152; 1991: 123.
- 27] Милићевић 1903; Христић 1937: 81; Ђурић-Замоло 1967: 152.
- 28] Ђурић Замоло 1991: 123.
- 29] Nikić 1978: 64; Несторовић Б. 2006: 291; Марловић 2005: 196; Маневић 2008: 64; Ђурић-Замоло 2009: 48–69.
- 30] Данашњи назив Стари двор усталио се након изградње Новог двора. О Старом двору видети: Недић 1999: 13; Кадијевић 2005: 304–310; Несторовић Б. 2006: 299–301; Ђурић-Замоло 2009: 23–24; Покрајац 2013: 74–75; Борић 2014: 173–189.
- 31] Маневић 2002–2003: 123–127; Мијајловић 2003: 38; Кадијевић 2009: 115–122.
- 32] Кадијевић 2005: 291–297.
- 33] Христић 1937: 81–82.
- 34] Ђурић-Замоло 1991: 113–125; Несторовић Б. 2006: 181; Михајлов и Мишић 2017: 59; Borić 2017: 31–43.
- 35] Б. Несторовић наводи препис из архиве Државног савета: *зайочейно здање на левој страни двора књажевској за канцеларије ййечийељствя иностранных дела из касе йравийелстйвене изда 10.413 дукайта и 30 йроша чарийски...*: Државни савет – 1860–719. Доцније су вршене неке адаптације (ДС 1872–181); Несторовић Б. 2006: 181.
- 36] Poročić 2005: 102.
- 37] Христић 1937: 82.
- 38] Дворац престолонаследника Михаила: цртеж из часописа *Illustration*, 24. јун 1876: 412; историјска фотографија с почетка 20. века, приватна колекција г. Милоша Јуришића; разгледница с почетка 20. века, приватна колекција г. Милоша Јуришића.
- 39] Несторовић Н. 1937: 61.
- 40] Вероватније је да је Шрепловић само надзирао извођење радова јер су планови морали бити израђени још 1859. године, а Шрепловић је постављен за *начерйайеља* у главној управи грађевина 1861. године, када се вратио са студија: Несторовић Б. 2006: 181–183; Борић 2014: 152; Borić 2017: 31–43.
- 41] Б. Несторовић је правио паралелу са хабзбуршким дворцем „Мирамаре“ код Трста: Несторовић Б. 2006: 181–183; Борић 2014: 153; Borić 2017: 31–43.
- 42] Према наређењу министра грађевина, 1. маја почеће рушење зграде у којој су сада кварт теразијски и управа нових железница. На том месту почеће зидање новог двора у месецу августу: *Шйамйа*, 18. април 1911: 2; *Мали Журнал*, 26. мај 1911: 3; Ђурић-Замоло 1991: 124.
- 43] О здању Новог двора: *Полийика*, 12. мај 1908: 2; *Шйамйа*, 16. мај 1911: 2; *Мали Журнал*, 24. јун 1911: 3; 3. јули 1911: 3; 23. јули 1911: 3; *Мали Журнал*, 5. јун 1912: 3; Кадијевић 2005: 339; Несторовић Б. 2006: 388; Игњатовић 2009: 68–71; Борић 2014: 196–204.
- 44] О Стојану Тителбаху: Несторовић Н. 1937: 80; Кадијевић 2005; Ђурић-Замоло 2009: 320–334.
- 45] Христић 1937: 356.
- 46] *Истйо*.
- 47] О утицају Ханзеновог учења на архитектуру у Србији видети: Кадијевић 2005: 125, 218, 221, 243.
- 48] О Ј. Илкићу: Кадијевић 2005: 306–310; Ђурић-Замоло 2009: 142–164; Несторовић Б. 1972: 253–270; 1954: 170.
- 49] Ђурић-Замоло 2009: 143.
- 50] Кадијевић 2005: 294.
- 51] Несторовић Б. 1972: 259.
- 52] Ђурић-Замоло 1986: 60.
- 53] Христић 1937: 356.
- 54] Суворин 1922: 11–14.
- 55] Документација ЗЗСКГБ, СК-255.
- 56] *Истйо*.
- 57] Павловић 2017: 275–283.
- 58] *Службени йласник РС*, бр. 51/97 од 13. 11. 1997.
- 59] Костић 1994: 128.
- 60] ИАБ ТД VIII-1-1923, ТД XIX-12-1930 и ТД VII-32-1932.
- 61] *50 йодина рада инжењера Милоша Савчића: 1889–1939* (н. д.): 14.
- 62] Зграда је срушена 1983. године: документација ЗЗСКГБ, теренски картон.
- 63] Извештај управног и надзорног одбора о раду у 1924. години: поднесен редовном одбору акционара на дан 1925. године, Београд, 1925: 11.
- 64] Односно Чиновничка задруга – име и статут су промењени 1922. године. *Нав. извор*.
- 65] *Срйске новине*, 24. мај 1908: 2; 1. јун 1908: 2.
- 66] Pavočić 2017: 41–42.
- 67] Кадијевић 2005: 135.
- 68] ИАБ ТД IX-6-22.
- 69] *Истйо*.
- 70] *Истйо*.
- 71] Суворин 1924.
- 72] *Истйо*.

- 73] ДА МСП, збирка планова, пројекат зграде у Краља Милана 16 са распоредом просторија, непотписан.
- 74] Pavković 2017: 41–42.
- 75] На основу цртежа који се чувају у Дипломатском архиву, на месту данашње библиотеке Економског института налазила се главна Архива. ДА МСП, збирка планова.
- 76] Дрвена зидна облога била је карактеристична за Бастлово стваралаштво: Pavković 2017: 242.
- 77] Због жуте боје фасаде.
- 78] Према адресним књигама и телефонским именицима, Министарство иностраних послова се 1947. и 1948. године налазило у Краља Милана 68, затим у Телефонском именику из 1949. године није дата адреса ниједног министарства, међутим, у Кнеза Милоша се те године налази Савезна управа за мелиоризацију и хидротехнику Министарства пољопривреде и шума, као и синдикати рудара што указује да током 1949. године није дошло до пресељења. У Телефонском именику из 1952. Министарство иностраних послова се налази на данашњој адреси у Кнеза Милоша 24–26. Документација пронађена у Дипломатском архиву, која се односи на различита обавештења запосленима, указује да се Министарство иностраних послова 1951. године налазило у Улици кнеза Милоша и да су се поједине службе управо те године смештале у нову зграду: *Телефонски именик Београд Земун Панчево и сва ошала места у НР Србији (са Косметом) 1947 1947: 124; 1947. 'Narodni Obaveštajac' за Beograd, Zemun i Pančevo 1947: 6; Adresar Beograda 1948: 192; Телефонски именик 1949 1949: 120–122, 166, 169; Телефонски именик 1952 (са сјањем на дан 1. 12. 1951) 1951: 110; ДА МСП, фонд ПА 1951, фасц. 43, дос. 13, сиг. 46789; ДА МСП, фонд ПА 1951, фасц. 48, сиг. 46996 и 419380.*
- 79] *Телефонски именик за Београд 1943 1943: 254.*
- 80] Сучић 1946: 8.
- 81] Документација ЗЗСКГБ.
- 82] Ђурић-Замоло 2009: 150.
- 83] Документација ЗЗСКГБ, СК-36; Борић 2014: 205.
- 84] Благојевић 2007: 90–92; Мишић 2011: 41–48.
- 85] Гордић 1996; Борић 2004: 129–130, 176–178; Церанић 2009: 83–90.
- 86] Дуж Улице кнеза Милоша и у њеној најнепосреднијој близини подигнути су: Генералштаб, Министарство војске и Војна академија, Државни савет и Главна контрола, Министарство грађевина, Министарство саобраћаја, Министарство социјалне политике и народног здравља, Министарство шума и рудника и Министарство пољопривреде и вода, у чијем објекту су се налазила и друга министарства, попут Министарства унутрашњих послова и Министарства трговине и индустрије.
- 87] Други примерак ове грађе похрањен је у Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије.
- 88] АЈ, 62-1371. Допис од 31. 12. 1920. Техничког одељења Главне шумарске дирекције Министарства шума и рудника упућен министру грађевина. Акт број 4932 заведен је у Министарству грађевина 27. 3. 1921.
- 89] Дом Врчарске штедионице се налази на углу улица Кнеза Милоша бр. 8–10 и Краља Милана бр. 9. Подигнут је 1908–1909. године према пројекту архитекте Данила Владисављевића и инжењера Милоша Савчића, као стамбено-пословна палата. У здању штедионице, у различитим периодима, у становима који су изнајмљивани за потребе канцеларија, било је смештено више институција намењених државном апарату, али и установама културе. Недић 2005: 127–132; Ђурић-Замоло 2009: 82–93; Pokraјас 2017: 229–241.
- 90] АЈ, 62-1371. У допису прецизно наводе положај зграде на плацу и димензије планирана два крила, са одређеном величином просторија.
- 91] АЈ, 62-1371. Допис Техничког одељења Главне шумарске дирекције Министарства шума и рудника од 25. 1. 1921. упућен Министарству грађевине.
- 92] АЈ, 62-1371. Акт Министарства грађевина од 21. 3. 1921.
- 93] Министарство се у том тренутку налазило у изнајмљеним просторима у Крунској бр. 81 и 83 и Проте Матеје бр. 61. Владисављевић 1997: 207.
- 94] АЈ, 62-1371. Акт Министарства пољопривреде и вода од 3. 3. 1921. упућен Министарском савету.
- 95] *Нав. извор;* Владисављевић 1997: 207–219; Павловић 2017: 275–283.
- 96] АЈ, 62-1371. Акт Министарства пољопривреде и вода од 3. 3. 1921. упућен Министарском савету.
- 97] АЈ, 62-1371. Акт Министарства шума и рудника од 25. 3. 1921. којим обавештава Министарство грађевина да своју зграду неће градити на плацу у Шумадијској улици, већ на државном земљишту *Сјара шивара*, јер је просторније и подесније за једну монументалну палату. Сходно томе, израђене скице за зграду Министарства предвиђену за градњу у Шумадијској улици неће се моћи употребити. На првобитно планираној локацији подићи ће се зграде за станове чиновника министарства.
- 98] *Полиџика*, 21. март 1921: 3.
- 99] Павловић 2017: 171–178.
- 100] АЈ, 62-1371.
- 101] АЈ, 62-1371. Акт Министарства пољопривреде и вода од 27. 6. 1921. упућен Министарству грађевина.
- 102] АЈ, 62-1371. Допис председника Грађевинског савета Министарства грађевина од 9. 8. 1921. министру грађевина.
- 103] *Нав. извор.*
- 104] Све формалности везане за одобрење пројекта завршене су 10. августа 1921. године и лицитација је заказана за 10. новембар исте године: *Леко* 1926: 193.
- 105] АЈ, 62-1371. Допис министра пољопривреде и вода од 16. 9. 1921. упућен министру грађевина у којем износи да је сагласан да се лицитација одложи за два месеца, с напоменом да министар грађевина скрене пажњу приликом израде пројекта за зграду Министарства шума и рудника да је накнадно потребно начинити измене и допуне у пројекту зграде Министарства пољопривреде и вода, а у вези са изградом заједничке фасаде на целом фронту Улице кнеза Милоша, од Немањине до Бирчанинове. Међутим, лицитација није одржана ни након два месеца.

- 106] АЈ, 62-1371. Допис број 6198 од 10. 4. 1921. министра шума и рудника упућен министру грађевине.
- 107] *Нав. извор.* Истовремено Министарство војно је замољено да у што краћем року земљиште одобрено за подизање зграде преда на употребу Министарству шума и рудника како би се што пре приступило радовима.
- 108] *Нав. извор.*
- 109] *Нав. извор.*
- 110] *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 3. novembar 1921: 3; Леко 1926: 194.
- 111] *Полијика*, 1. јануар 1922: 3.
- 112] Даље су се захтевали нацрти у размери 1:200, свих основа, фасада, потребног броја пресека, евентуалних промена у пројекту зграде за Министарства пољопривреде и вода, прорачун вредности грађевине по кубном метру и опис зграде са указивањем на програм и цртеже. Леко 1926: 194.
- 113] *Полијика*, 1. јануар 1922: 3; Леко 1926: 194; Кадијевић 1990: 151; 1998–1999: 116; Павловић 2017: 278; Миловановић и Марковић 2016: 349.
- 114] Детаље конкурса и награђене радове приказује архитекта Димитрије М. Леко у стручном гласилу *Технички лист* пет година по окончању конкурса и након свих сплетова околности које су се односиле на почетак изградње здања министарства. Постоје мишљења да је аутор откупљеног рада под мотом *Бела глава на црном пољу* био Алексеј Васиљев [Алексеј Алексијевич Васиљев], о коме се веома мало зна. Према доступним биографским подацима, био је архитекта и сликар, отац сликара Игора Васиљева. Међутим, он није могао бити учесник конкурса, с обзиром на то да је дипломирао на Техничком факултету у Београду 1932. године. С друге стране, архитекта Николај Васиљев, одмах по доласку у Београд маја 1921. године, као формиран стручњак, активно се укључио у београдску градитељску сцену. Леко 1926: 194–196; Марковић 1939: 76; Латинчић 2015: 149; Павловић 2017: 278–280; Кадијевић 2017: 67–70; Другонаграђено конкурсно решење сачувано је у Дипломатском архиву Министарства спољних послова.
- 115] Леко 1926: 195.
- 116] У образложењу рада сами аутори су навели да њихов пројекат не представља ништа ново већ само разраду туђе идеје, с обзиром на то да су се држали постојећег пројекта Министарства пољопривреде и вода те да њихова идеја представља наставак приложеног плана. Леко 1926: 196.
- 117] ДА МСП. Како су аутори навели у образложењу свог конкурсног рада, нису се сложили с приложеним пројектом фасаде и основе Министарства пољопривреде и вода, који је саставни део конкурсних услова, те су из тих разлога приступили пројектовању једне нове зграде у коју би била смештена оба министарства.
- 118] Николај Краснов (Хоњатино, Русија, 23. 10. 1864 – 8. 12. 1939, Београд, КЈ). Шкаламера 1983: 109–129; Кадијевић 1994а: 273–275; 1994б: 181–192; 1997: 221–255; 2014: 302–305; Калинин и Кадијевич и Земљаниченко 2014; Мађановић 2015: 75–89; Мађановић 2016: 661–667; Ацовић 2017.
- 119] Manević 1979: VI; Тошева 2018: 79–83.
- 120] АЈ, 62-1371; Леко 1926: 196–197.
- 121] Никола Несторовић није био члан Удружења, а најактивнији чланови су уједно били и запослени у Архитектонском одсеку Министарства грађевина.
- 122] АЈ, 62-1371. На основу решења Министарског савета од 24. 3. 1922. закључен је уговор дана 13. 5. 1922. године између Министарства грађевина и Друштва за техничка предузећа „Архитект“.
- 123] О расписивању оферталне лицитације за избор извођача радова детаљније у: АЈ, 62-1371; Леко 1926: 197–198; Владисављевић 1997: 210–213.
- 124] АЈ, 62-1371. Акт Министарства грађевина од 18. 12. 1922; Леко 1926: 198.
- 125] АЈ, 62-1371. Акт Министарства грађевина од 18. 12. 1922.
- 126] *Нав. извор.*
- 127] *Истио*; Леко 1926: 199.
- 128] *Истио*.
- 129] Леко 1926: 199.
- 130] АЈ, 62-1371. Реферат архитеката Димитрија М. Лека и Светозара Јовановића од 15. 8. 1923, као и архитекте Душана Живановића, који је контролисао предмер и предрачун, а након прегледа достављеног пројекта.
- 131] АЈ, 62-1371. Акт од 3. 4. 1924.
- 132] АЈ, 62-1371. Акт Министарства финансија од 28. 4. 1925. упућен Министарском савету. У истом акту предлаже се и начин финансирања и кредитирања изградње: део средстава обезбедити из прихода Класне лутрије, део из кредита, док би се финансирање вршило преко Државне хипотекарне банке.
- 133] АЈ, 62-1375. Објављена је у *Службеним новинама* бр. 241 од 21. 10. 1924.
- 134] АЈ, 62-1375. Понуде су доставили: „Ставна Дружба“ из Љубљане, филијала Београд, Предузеће „Лабор“ из Београда, Милан Јовановић из Београда, „Тунер и Вагнер“ из Београда, Технички биро инжењера Лаз. Д. Костића и М. К. Антића из Београда, Предузеће „Ресава“ из Београда, Адолф и Ернст Ерлих из Београда [Adolf & Ernst Ehrlich], „Јосип Дубски и комп.“ из Загреба, Браћа Граншан из Београда, Варшек и Полгар из Београда, Предузеће „Копаноник“ из Београда, Предузеће „Пионир“ из Београда, Предузеће „Феникс“ из Београда, Предузеће „Србија“ из Београда, В. Китановић и Н. Васовић из Београда.
- 135] Током јануара 1925. године огласила се београдска секција УЈИА, која је упутила представку министру грађевина, у којој наводи да сматра да је прерано расписана лицитација и скреће пажњу да је елаборат непотпун, да је рађен у размери 1:100 без детаља и да нема пројекта инсталација попут грејања, електрике, водовода и канализације. Међутим, припремљени пројекти били су у складу с важећем Грађевинском законом. *Tehnički list* br. 1, 1. januar 1925: 15–16.
- 136] АЈ, 62-1375.
- 137] АЈ, 62-1371.
- 138] АЈ, 62-1371. Акт од 1. 7. 1925.

- 139] AJ, 62-1371; ДА МСП, Ф 1111. Радове на изради темеља „Копоник“ је почео септембра 1925. године.
- 140] ДА МСП, Ф 1111. Предузеће „Копоник“ су заступали инжењери Милан Николић и Озрен Срдановић.
- 141] AJ, 62-1371. Акт од 9. 7. 1925.
- 142] AJ, 62-1371. Акт од 26. 7. 1925. Надзорни архитекта упућује молбу Министарству грађевина да се изврши техничка ревизија за детаљне планове измењене фасаде. Ревизију су спровели начелник, ранији чланови одбора и надзорни архитекта и прихватили измене.
- 143] AJ, 62-1371. Акт од 12. 2. 1926.
- 144] AJ, 62-1371. Акт од 27. 5. 1926.
- 145] *Нав. извор.*
- 146] AJ, 62-1371. Акт од 4. 6. 1926.
- 147] AJ, 62-1371. Допис од 16. 6. 1926. Архитектонског одељења Министарства грађевина Министарском савету.
- 148] AJ, 62-1371. Акт од 5. 6. 1926.
- 149] AJ, 62-1371. Акт од 1. 9. 1926.
- 150] AJ, 62-1371. Акт од 2. 5. 1927.
- 151] *Нав. извор.*
- 152] AJ, 62-1376. На пример немачка фирма „*Philipp Holzmann Aktiengesellschaft*“ из Франкфурта, која се бавила израдом ентеријера и намештаја, доставила је своју понуду октобра 1926. године, препоручујући своје услуге које би се финансирале из фонда за репарацију. У својој понуди навели су да постоје од 1855, као и да су радили најзначајније пројекте по Немачкој и Европи. Две године касније, новембра 1928, препоручила се фирма „Берапус“, браће Балић из Београда, која је имала фабрику лустера и за ливење бронзе, а бавила се израдом: лустера, аплика, арматура за осветљење.
- 153] ДА МСП, Ф.1112. Кутија друга. На конкурс за избор извођача столарских радова, који је објављен у *Службеним новинама* од 15. 10. 1927. године, јавила су се четири понуђача: Сотир Благојевић из Ниша, Задруга столарских мајстора „Велика Србија“ из Београда, Прва столарска задруга „Југославија“ из Београда и АД „Неимар“ из Београда.
- 154] AJ, 62-1372; AJ, 62-1378; ДА МСП, Ф.1112. Кутија прва. Према сачуваним архивским документима, у објекту је укупно било 1.052 прозора и 35 балконских врата. У складу с Красновљевом замисли, флэдровани су и бојени *масно* у тону храстовине те лакирани. Прозори су израђени претежно од храстовине, док су врата рађена најчешће у комбинацији боровине и храстовине (спољашња, у подруму), или боровине и чамовине попут појединих дуплих врата. Врата у приземљу ка Улици кнеза Милоша су од храстове, а ка Новој улици од боровине.
- 155] AJ, 62-1376. Лицитација за керамичарске радове је објављена 5. маја 1928. године, а своје понуде су доставиле четири фирме из Београда: „Керамика“ а. д., „Немачка керамика“, Фрања Јенч, Стеван Хебл.
- 156] AJ, 62-1376.
- 157] ДА МСП, Ф.1112. Кутија друга.
- 158] AJ, 62-1378; ДА МСП, Ф.1116. Кутија прва. Офертна лицитација објављена је 19. децембра 1928. године и на њу се пријавило шест понуђача: „Елин“ из Загреба; Миодраг Рашић из Београда; Хуго Грабер из Загреба; Брајковић и Костић из Београда; Путник и Марковић из Београда; Е. М. С. верке из Бреславе.
- 159] AJ, 62-1378. Лицитација је објављена 29. новембра 1927. године, а достављено је осам понуда: Југословенско електрично друштво „Браун Бовери“; Југословенско Сименс из Београда; АД „Адемп“ из Београда; Југословенско ЕЕГ Електрично Друштво из Београда; Техничко предузеће „Феникс“ из Београда; Техничко предузеће Путника и Марковића из Београда; предузеће „Телеграфија“ из Београда; Брајковић и Костић из Београда.
- 160] ДА МСП, Ф.1116. Кутија друга.
- 161] AJ, 62-1376. На сачуваним основама инсталације централног грејања потписана је *Öbergeschap. Gebr. Körting, Aktiengesellschaft, Hanover-Linden*.
- 162] AJ, 62-1375. На лицитацији која је спроведена јуна 1929. године јавиле су се још две фирме: „Авала“ и Карфик Бедрих.
- 163] ИАБ, Збирка пројеката, К-9.
- 164] Владисављевић 1997: 218.
- 165] Габарит основе једне етаже износи 5.445 м², што чини преко 40.000 м² укупне површине.
- 166] ДА МСП, ф.1112 кутија 3. Једна од ове две сале на мансарди била је намењена за пољопривредни музеј.
- 167] ДА МСП, Ф.1112. Кутија прва; Ф.1115.
- 168] Несторовић Б. 1973: 349–353; Шкаламера 1983: 109; Кадијевић 2005: 349–353.
- 169] AJ, 62-1371. Акт од 26. 5. 1927; 7. 6. 1927; 23. 6. 1927.
- 170] Између осталих радова, предузеће „Копоник“ је извело и громобранску инсталацију.
- 171] Маринковић 2005: 51, 73. У међуратном периоду архитектонску пластику су неретко радили следећи вајари: Петар Палавичини, Драгомир Арамбашић, Сретен Стојановић, Лојзе Долинар, Тома Росандић, Ђорђе Јовановић, Риста Стијовић и други.
- 172] *Нав. дело*: 50.
- 173] *Истио*: 50, 72.
- 174] *Истио*: 73.
- 175] Шкаламера 1983: 127.
- 176] AJ, 62-1371. Акт од 23. 6. 1927. и 2. 7. 1927.
- 177] AJ, 62-1371. Акт од 2. 7. 1927.
- 178] AJ, 62-1371. Акт од 15. 11. 1927.
- 179] AJ, 62-1371. Акт од 8. 7. 1927. Комисијски извештај о распореду и избору фигура на новој згради Министарства Шума и Рудника Пољопривреде и Вода; Sikimić 1965: 66–67; 71–76; Šarencas 1991: 50–53; Маринковић 2005: 84–89; Ignjatović 2007: 268–271.
- 180] Кулунџић 1940б: 905–914; Стевановић 1964; Порчић и Миловановић 2010.
- 181] AJ, 62-1371. Акт од 12. 1. 1928.

- 182] Срејовић и Цермановић 2004: 113–114, 289–290.
- 183] Gerbran i Ševalije 2013: 147.
- 184] Срејовић и Цермановић 2004: 113–114, 429–430.
- 185] Кулунџић 1940а: 566–580.
- 186] АЈ, 62-1371. Самим захтевима Комисије тражено је да има руно преко једног рамена и око појаса и бедара, сандале на ногама, коса дужа и како је тражено *експресија лица да одговара више идиличном њасџирском ѝримиџивизму*. Данас овој фигури недостаје глава.
- 187] Срејовић и Цермановић 2004: 29–30, 284.
- 188] На основу сачуване пројектне документације у првобитном пројекту Николе Несторовића и Драгише Брашована, монументално замишљени ризалити са наглашеним улазима били су над повишеном атиком украшени истакнутом картушом са државним грбом који је оличен у представи двоглавог орла са штитом на грудима и круном, која надвисује читаву композицију. Поповић М. 1996: 232; 1997: 101.
- 189] Поповић М. 1996: 232; 1997: 103.
- 190] *Истио*.
- 191] *Истио*.
- 192] АЈ, 62-1371.
- 193] АЈ, 62-1371. Акт од 30. 1. 1928.
- 194] АЈ, 62-1377; ДА МСП, Ф.1112. Кутија трећа.
- 195] АЈ, 62-1377.
- 196] ДА МСП, Ф.1112. Кутија трећа. Актом од 16. 3. 1929. просторије претходно уступљене Министарству вера додељене су Министарству здравља.
- 197] АЈ, 62-1377. Преостали простори били су намењени сервисним одељењима, техничким службама, гаражи, архиви и слично.
- 198] Владисављевић 1997: 218. У спроведеној реформи, Министарство за аграрну реформу је спојено с Министарством за пољопривреду, а његова Управа за водопривреду прикључена је Министарству грађевина. Затим је Министарство вера припојено Министарству просвете, а Министарство народног здравља Министарству социјалне политике.
- 199] Владисављевић 1997: 218.
- 200] *Полиџика*, 13. април 1929: 4; 16. април 1929: 6; *Време*, 14. април 1929: 3; 16. април 1929: 1; *Правда*, 16. април 1929: 4.
- 201] „Адемп“, прим. аут.
- 202] Федеративне Народне Републике Југославије, Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Савезне Републике Југославије, Државне заједнице Србије и Црне Горе, Републике Србије.
- 203] Драгојловић 1975: 24–25.
- 204] Марјановић 1975: 47.
- 205] Ваздушним нападима НАТО-а Београд је био изложен од 24. марта до 9. јуна 1999. године. У нападима су уништени и/или оштећени бројни објекти. Јаковљевић 1999: 213–221.
- 206] Ковачевић 2001.
- 207] На згради тадашњег Савезног министарства одбране уништен је улазни анекс с холовима, еркер на подужном тракту у Немањиној улици, као и делови дворишног крила. Зграда Генералштаба знатно је оштећена, а дворишно крило зграде ка Ресавској улици у потпуности је уништено. Јаковљевић 1999: 215–216.
- 208] *Нав. дело*: 216.
- 209] Директним поготком тешко је оштећено крило зграде ка Улици кнеза Милоша, од крова до подрума. *Истио*: 214.
- 210] Пројектанти рестаурације фасада били су архитекти Зоран Јаковљевић, Љиљана Јанковић и Татјана Виденовић, као и архитектонски техничар Душица Васић. Степен оштећења фасада јасно је приказан у оквиру пројекта постојећег стања фасада. Пројектом су превасходно обухваћене две фасаде: фасада ка Кнеза Милоша завршно са ризалитом ка Бирчаниновој и фасада ка Немањиној улици, обухватајући и конзерваторско-рестаураторске радове на скулптурама и другој фасадној пластици. У складу са пројектом изведена је делимична рестаурација фасада, а с обзиром на величину објекта на његовим фасадама, архитектонској пластици и у ентеријеру у континуитету се изводе радови по приоритетима.
- 211] Документација ЗЗСКГБ.
- 212] МСП, Фото-документација намештаја који се налази у МСП.
- 213] МСП, Списак слика које се налазе у МСП.
- 214] Јагодић 2015: 107, 108.
- 215] О Дипломатском архиву видети: Раствовић н. д.
- 216] Теодосић и др. 2019: 6.
- 217] У архиви др Војислава М. Јовановића налазе се наредба и молба које се односе на архиву у објекту у Краља Милана 16. Наредба др Војислава М. Јовановића Марамба, начелника Историјског одељења Министарства иностраних послова ДФЈ, о отварању зазиданих просторија у згради ради сређивања архиве, Београд, 26. март 1945; ДА МСП, Главна Архива Група 1945, бр. 13, 26. март 1945; Молба др Војислава М. Јовановића Марамба, начелника Историјског одељења – фотографској секцији Министарства информација да се доставе фотографије архивских просторија које је снимио фотограф Танјуга 12. априла 1945. године, Београд, 16. јул 1946; ДА МСП РС, Група 1946. Историјско одељење, И. О. Бр. 179, 16. јул 1946. Према каталогу: Теодосић и др. 2019: 23, 25.
- 218] Државни секретаријат за иностране послове ФНРЈ је 1953. године пребацио дипломатске архивске фондове из Београда у Дубровник. Четири године касније (1957), Дипломатски архив у Дубровнику је отворен за јавност, да би 1960. године био поново пресељен за Београд. Теодосић и др. 2019: 7, 8.
- 219] Јагодић 2015: 130.
- 220] Наведен је део књига са списка добијеног у Библиотеци МСП.
- 221] Драгосавац и Арсић 2015: 77–82, 78.
- 222] *Истио*: 78, 79.
- 223] *Истио*: 80.

ЛИТЕРАТУРА:

- Narodni obaveštajac za Beograd, Zetun i Pančevo* (1947), Beograd.
- 50 година рада инжењера Милоша Савчића: 1889–1939 (н. д.), Београд: Штампарија Минерва.
- Adresar Beograda* (1948), Beograd: Invalidsko knjižarsko i štamparsko preduzeće.
- Ацовић, Д.** (2017), *Николај Краснов* : албум сећања, Београд: Хералдички клуб.
- Београдске слике. Данас је почела сеоба министарстава у нову зграду у улици Милоша Великог (1929), *Правда*, 16. април: 4.
- Београдске слике. Селидба министарстава (1929), *Политика*, 16. април: 6.
- Благојевић, Љ.** (2007), *Нови Београд: ослиорени модернизам*, Београд: Завод за уџбенике и др.
- Bogdanović, J.** (2007), On the Architecture of the Konaks in Serbia (1804–1830s), *Journal of the North American Society for Serbian Studies* 22(2) (Washington): 161–180.
- Борић, Т.** (2004), *Теразије* : урбанистички и архитектонски развој, Београд: Златоуст.
- Борић, Т.** (2014), *Дворови династија Обреновић и Карађорђевић у Србији*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Ворић, Т.** (2017), Prilog proučavanju Prestolonaslednikovog dvorca u Beogradu, *Artefact* Vol. 3, No.1 (Niš): 31–43.
- Владисављевић, С.** (1997), Зграда Министарства пољопривреде и вода и Министарства шума и рудника, *Годишњак града Београда (ГГБ) XLIV* (Београд): 207–219.
- Вујић, Ј.** (1901), *Пушешествије по Србији*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Гавриловић, М.** (1908), *Милош Обреновић*, књ. I, Београд: Задужбина Илије М. Коларца.
- Gerbran, A. i Ševalije, Ž.** (2013), *Rečnik simbola* : mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi, Novi Sad: Kiša: Stylos art.
- Гордић, М.** (1996), *Зграда Министарства просвете*, Београд: ЗЗСКГБ.
- Драгојловић, А.** (1975), *Обим разарања града, људске и материјалне жртве априлској бомбардовања 1941*, у: Бомбардовања Београда 1941–1944, ур. Лађевић Г., Београд: ИАБ: 19–28.
- Драгосавац, Б. и Арсић, В.** (2015), Из историје библиотеке Министарства спољних послова Републике Србије, *Читалишће* 27 (Панчево): 77–82.
- Ђорђевић, Р. Т.** (1922), *Из Србије Кнеза Милоша: културне ириликe од 1815 до 1839 године*, Београд: Издавачка књижевница Геце Кона.
- Ђурић-Замоло, Д.** (1967), Сачувани лик Београда на фотографијама А. Јовановића, И. Громана и М. Јовановића, *ГГБ XIV* (Београд): 152.
- Ђурић-Замоло, Д.** (1986), Мала и велика кућа Јована Ристића, *ГГБ XXXIII* (Београд): 53–62.
- Ђурић-Замоло, Д.** (1991), Стари конак у Београду, *ГГБ XXXVIII* (Београд): 113–125.
- Ђурић-Замоло, Д.** (2009), *Грађињели Београда 1815–1914*, Београд: Музеј града Београда.
- Зграда у коју се усељују четири министарства (1929), *Политика*, 13. април: 4.
- Зидање двора (1911), *Штампа*, 16. мај: 2.
- Зидање новог двора (1911), *Штампа*, 18. април: 2.
- Зидање новог дворца – лицитација (1911), *Мали журнал*, 23. јули: 3.
- Игњатовић, А.** (2007), *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd: Građevinska knjiga.
- Игњатовић, А.** (2009), *Архитектура Новог двора и музеја кнеза Павла*, у: Музеј кнеза Павла : зборник радова, ур. Цвјетичанин Т., Београд: Народни музеј: 58–89.
- Јагодић, М.** (2015), Library of the Ministry of Foreign Affairs of The Principality of Serbia in 1846, *Istraživanja* 26 (Novi Sad): 106–132.
- Јаковљевић, З.** (ур.) (1999), Архитектура Београда страдала у „ваздушној кампањи“ НАТО снага, *Наслеђе II* (Београд): 213–221.
- Јуче је почела сеоба министарстава у нову палату, у Милоша Великог улици (1929), *Време*, 16. април: 1.
- Кадјевић, А.** (1990), Живот и дело архитектке Драгише Брашована (1887–1965), *ГГБ XXXVII* (Београд): 141–173.
- Кадјевић, А.** (1994а), *Николај Пејровић Краснов*, у: Руси без Русије: српски Руси, ур. Бранковић З., Београд: 273–275.
- Кадјевић, А.** (1994б), Прилог проучавању дела архитектке Николе Краснова у Југославији (1922–1939), *Саопштења XXVI* (Београд): 181–192.
- Кадјевић, А.** (1997), Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године, *ГГБ XLIV* (Београд): 221–255.
- Кадјевић, А.** (1998–1999), Београдски период архитектке Виктора Викторовича Лукомског (1920–1943), *ГГБ XLV–XLVI* (Београд): 115–132.
- Кадјевић, А.** (2005), *Естетика архитектуре академизма XIX–XX век*, Београд: Грађевинска књига.
- Кадјевић, А.** (2009), Поглед на класицизам у новијој српској архитектури, *Рачански зборник* 14 (Бајина Башта): 115–122.

- Кадиевић, А.** (2014), *Николај Петрович Краснов*, у: Руски некропол у Београду : знамење историјског пријатељства, ур. Радојевић М. и Ковић М., Београд: 302–305.
- Кадиевић, А.** (2017), Балтичка модерна у Београду: пројекат Управе монопола и Министарства финансија (1908) Кричинског и Васиљева, *Наслеђе XVIII* (Београд): 65–78.
- Калинин, Н. Н. and Кадиевич, А. and Земљаниченко, А. М.** (2005), *Архитекџор Высочайшејо Двора, Симферополь: Бизнес-Информ.*
- Ковачевић, Б.** (2001), *Архитекџура зграде Генералиштаба*, Београд: Новинско-информативни центар Војска.
- Костић, М. М.** (1994), *Усјон Београда: џослови и дани џрјоваца, џривредника и банкара у Београду 19. и 20. века*, Београд: Библиотека града Београда : ИАБ : ЗЗСКГБ.
- Кулунџић, З.** (1940а), Вајар Драгомир Арамбашић, *БОН 6* (Београд): 566–580.
- Кулунџић З.** (1940б), Вајар Петар Палавичини, *БОН 11–12* (Београд): 905–914.
- Латинџић, О.** (2015), Прилози биографијама руских архитеката – градитеља Београда, *Наслеђе XVI* (Београд): 147–160.
- Леко, М. Д.** (1926), Нова зграда Министарства пољопривреде и вода и Министарства шума и рудника, *Технички листи 13 и 14* (Београд): 193–202.
- Мађановић, Б. М.** (2015), Прилог проучавању београдског опуса Николаја Петровича Краснова (1922–1939), *Наслеђе XVI* (Београд): 75–89.
- Мађановић, М.** (2016), *From Yalta to Thessaloniki – Nikolai Petrovich Krasnov (1864–1939), a versatile Russian architect*, in: Актуалне проблеми теорије и историје искуства : сборник научних статей. Vol. 6 (Санкт-Петербург): 661–667.
- Маневић, З.** (1979), Јучерашње градитељство 1, *Urbanizam Beograda* 53–54 (Beograd): Prilog 9.
- Маневић, З.** (2002–2003), Класицизам у српској архитектури, *Зборник Мајице срјске за класичне стиудије 4–5* (Нови Сад): 123–127.
- Маневић, З.** (ур.) (2008), *Лексикон неимара*, Београд: Грађевинска књига.
- Маринковић, М.** (2005), *Архитекџонска џласџика јавних објекта Београда (1918–1941)*, магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Марјановић, Ј.** (1975), *Анјло-америчко бомбардовање*, у: Бомбардовања Београда 1941–1944, ур. Лађевић Г., Београд: ИАБ: 47–49.
- Марковић, П. Р.** (1938), *Пишање џресјонице у Србији кнеза Милоша*, Београд: Штампарија Драг. Поповића.
- Марковић, С. В.** (1939), *Именик дијломираних инжењера и архитеката на Техничком факултеџу Универзитетџа у Београду 1919–1938*, Београд: Технички факултет Универзитета у Београду.
- Марловић, С.** (2005), Трагање за изгубљеном целовитошћу дворског комплекса у Београду, *ГГБ LII* (Београд): 195–251.
- Медаковић, М. и Рађеновић, Р. и Боровњак, Ђ.** (2014), *Николај Краснов – руски неимар Србије*, Београд: Архив Југославије : ИАБ.
- Мијајловић, Ж.** (прир.) (2003), *Громанов албум фотџографија 1876–1878* [интернет], доступно на <http://www.ncd.matf.bg.ac.rs/projects/sr/groman.html> [8. 6. 2021]
- Милићевић, Ђ. М.** (1903), *Црџице за ранију слику срјске џресјонице*, Београд: Штампарија Краљевине Србије (Годишњица Николе Чупића 22).
- Миловановић, П. М. и Марковић, Р. И.** (2016), Прилог проучавању опуса архитекте Драгише Брашована (1887–1965), *Зборник за ликовне уметности Мајице срјске 44* (Нови Сад): 347–365.
- Митровић, К.** (2006), *Двор кнеза Александра Карађорђевића*, у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку, ур. Столић А. и Макуљевић Н., Београд: Слио: 302–330.
- Михајлов, С. и Мишић, Б.** (2017), Дворски комплекс на Теразијама: од владарског дома до репрезентативног јавног простора, *Кулџура 154*, (Београд): 56–79.
- Мишић, Б.** (2011), *Палаџа Савезној извршној већа у Новом Београду : историја грађења : од Председништва владе ФНРЈ до Палате „Србија“*, Београд: ЗЗСКГБ.
- Недић, В. С.** (1999), Из историје Старог двора, *Наслеђе II* (Београд): 11–24.
- Недић, В. С.** (2005), Дом Врачарске штедионице, *Наслеђе VI* (Београд): 127–132.
- Несторовић, Б.** (1954), Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог сведског рата (1815–1915), *ГГБ I* (Београд): 159–174.
- Несторовић, Б.** (1972), Јован Илкић, београдски архитекта, *ГГБ XIX* (Београд): 253–270.
- Несторовић, Б.** (1973), Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941), *ГГБ XX* (Београд): 339–381.
- Несторовић, Б.** (2006), *Архитекџура Србије у XIX веку*, Београд: Art press.
- Несторовић, Н.** (1937), *Грађевине и архитекџи у Београду џрошлој стиолећа*, Београд: Удружење југословенских инжењера и архитеката.
- Њикић, Љ.** (1978), Iz arhitektonske delatnosti Aleksandra Bugarskog u Beogradu, *Urbanizam Beograda* 46 (Beograd): 63–74.
- Нова зграда Министарства Шума и Руда (1922), *Полиџика*, 1. јануар: 3.
- Нова лицитација за двор (1911), *Мали журнал*, 3. јули: 3.
- Нови двор – рушење старог Министарства (1911), *Мали журнал*, 26. мај: 3.
- Нови дворац (1908), *Полиџика*, 12. мај: 2.

- Нови дворца (1912), *Мали журнал*, 5. јун: 3.
- Одлука о утврђивању куће Богдана Гавриловића у Београду за споменик културе (1997), *Службени гласник Републике Србије*, 51/97, 13. 11. 1997.
- Равковић, М.** (2017), *Arhitekt Vjekoslav Bastl*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.
- Павловић, М.** (2017), *Никола Несћоровић*, Београд: Orion art.
- Палата Министарства Шума и Руда (1921), *Полиџика*, 21. март: 3.
- Петровић, М.** (1930), *Београд пре сто година*, Београд: Графички институт Народна мисао.
- Пирх, Д. О.** (1983), *Путовање по Србији у години 1829*, Београд: Просвета.
- Подизање новог двора (1911), *Мали журнал*, 24. јун 3.
- Покрајац, М.** (2013), Александар Бугарски: пионир академизма у Београду, *ГТБ LX* (Београд): 70–108.
- Покрајас, К. М.** (2017), Danilo Vladislavljević: an architect at the turn of the 19th to 20th century, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности* 45 (Нови Сад): 229–241.
- Поровић, Лј. В.** (2005), *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, Beograd: Službeni glasnik: Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore.
- Поповић, Р. Ј.** (2012), *Аврам Пејронијевић : 1791–1852*, Београд: Фреска.
- Поповић, М.** (1996), Грбови на јавним здањима Београда III, *ГТБ XLIII* (Београд): 225–244.
- Поповић, М.** (1997), *Хералдички симболи на јавним здањима Београда*, Београд: БМГ.
- Порчић, Љ. и Миловановић Д.** (2010), *Пејтар Палавичини*, Београд: Радио-телевизија Србије.
- Растовић, А.**, *Историја и Дипломајској архива* [интернет], доступно на <https://www.mfa.gov.rs/ministarstvo/diplomatski-arhiv/istorijat-diplomatskog-arhiva> [8. 6. 2021]
- Селидба Министарстава (1929), *Време*, 14. април: 3.
- Сикимић, Ђ.** (1965), *Fasadna skulptura u Beogradu*, Београд: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.
- Срејовић, Д. и Цермановић, А.** (2004), *Речник јрчке и римске митологије*, Београд: Српска књижевна задруга : Службени лист Србије и Црне Горе.
- Стевановић, М.** (1964), *Пејтар Палавичини*, Београд: Просвета.
- Стечај за израду нацрта за зграду Министарства Шума и Рудника у Београду под овим погодбама (1921), *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 3. новембар: 3.
- Стечај за израду скица за нову зграду Управе Државних Монопола (1908а), *Српске новине*, 24. мај: 2.
- Стечај за израду скица за нову зграду Управе Државних Монопола (1908б), *Српске новине*, 1. јун: 2.
- Суворин, А.** (ур.) (1922), *Цео Београд: Адресно-информациона књиџа за цео Београд, Тойчидер и Земун*, Београд: Књиџара Руска мисао Л. Звјерева.
- Суворин, А.** (1924), *Цео Београд урестјоница: адресно информациона књиџа за Београд*, Београд: А. Суворин.
- Сучић, Ј. Ст.** (ур.) (1946), *Београдски извешћјиљ*, Београд.
- Телефонски именик за Београд 1943* (1943), Београд: Дирекција пошта, телеграфа и телефона.
- Телефонски именик 1949* (1949), Београд: Дирекција пошта, телеграфа и телефона.
- Телефонски именик 1952 (са сјањем на дан 1. 12. 1951)* (1951), Београд: Дирекција пошта, телеграфа и телефона.
- Телефонски именик Београд Земун Панчево и сва остијала местја у НР Србији (са Космејом) 1947* (1947), Београд: Дирекција пошта.
- Теодосић, Д.** и др. (2019), *Сто година савременој дипломатској архива Министарства спољних послова Републике Србије*, каталог изложбе, Београд: Министарство спољних послова Републике Србије : Архив Југославије.
- Тошева, С.** (2018), *Градињелство у служби државе: делатности и остварења Архитектонској одељења Министарства грађевина у српској архитектуре 1918–1941*, Београд: Музеј науке и технике : Друштво конзерватора Србије.
- Христић, Н. К.** (1937), *Зайиси сјаорој Београђанина*, Београд: Француско-српска књиџара А. М. Поповића.
- Церанић, М.** (2009), О архитектури палате Министарства правде на Теразијама и њеним неимарским узорима, *Наслеђе X* (Београд): 83–90.
- Šarenac, D.** (1991), *Mitovi, simboli : skulpture na beogradskim fasadama*, Beograd: Eksportpres.
- Vesti iz udruženja (1925), *Tehnički list* br. 1, 1. januar: 15–16.
- Шкаламера, Ж.** (1983), Архитекта Никола Краснов (Москва 1864 – Београд 1939), *Свеске Друштва историчара уметности Србије* 14 (Београд): 109–129.

СКРАЋЕНИЦЕ:

- AJ – Архив Југославије
 БОН – Београдске оишћинске новине
 ДА МСП – Дипломатски архив Министарства спољних послова
 ДАС – Државни архив Србије
 ЗЗСКГБ – Завод за заштиту споменика културе града Београда
 ИАБ – Историјски архив Београда
 НБС – Народна библиотека Србије
 САНУ – Српска академија наука и уметности
 ТД – техничка документација
 УЛУС – Удружење ликовних уметника Србије

Summary: MARINA PAVLOVIĆ, SAŠA MIHAJLOV*THE BUILDING OF THE MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS*

From the establishment of Serbia's independence at the beginning of the 19th century and the formation of statehood, diplomacy stood in close and direct connection with the ruler and the court, with the headquarters of the Ministry of Foreign Affairs being constantly situated either inside the court complex itself or within its immediate vicinity. The first 'Foreign Department' was established in the period from 1821 to 1826, and was located in the Residence of Prince Miloš (*Knez's Konak*) in Kragujevac, built in 1824 according to the instructions of Nikola Živković (known as Hadži-Neimar). As a result of the political-dynastic change of 1841, the seat of the Ministry of Foreign Affairs was relocated; the capital was transferred from Kragujevac to Belgrade, with all institutions undertaking the move as well. The headquarters of the Ministry of Foreign Affairs was located within the new palatial complex on Terazije, first in the Mali Konak, from where, due to the construction of the Stari Dvor, it was subsequently relocated to the Court of Crown Prince Mihailo, where it remained until 1909. Due to the construction of the Novi Dvor, the Ministry was moved to a rented property; the family house of Jovan Ristić at the corner of Kralja Milana and Resavska. This representative building designed by architect Jovan Ilkić remained the home of the Ministry until 1923. After the end of the First World War, the new multinational state required an enlarged administrative and state apparatus; as a result, the Ministry was forced to rent space across several other buildings in the centre of Belgrade. A permanent solution was found in a building that was under construction at the time, which the Ministry of Foreign Affairs purchased in 1923, situated at Kralja Milana 68 (today Kralja Milana 16), across the street from Novi Dvor, i.e. the former seat of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia. Construction of this building was initially begun on the initiative of Činovnička Banka (*Public Officials' Bank*) for its own needs, with this company having announced an international tender for the design of a new building in 1911, several years prior to the outbreak of the First World War. An international jury awarded the first prize to the Zagreb architect Professor Vjekoslav Bastl, however, due to financial problems incurred by the bank, construction did not begin until 1922. The building on the corner of Kralja Milana and Dobrinjska remained the home of the Ministry of

List of Figures

- Fig. 1 Residence of Prince Miloš in Kragujevac (source: private collection of Miloš Jurišić)
- Fig. 2 *Mali Dvor* in Belgrade (source: Museum of the City of Belgrade, Ur 4130) (the court of King Milan Obrenović – *Stari Dvor* – was later built in its place, and is today the seat of the Mayor of Belgrade and the Belgrade City Assembly)
- Fig. 3 Residence of Crown Prince Mihajlo Obrenović in Belgrade, *Illustration*, Paris, 24.06.1876, 412. (source: Cultural Heritage Protection Institute of the City of Belgrade) (the palace of Crown Prince Aleksandar Karađorđević – *Novi Dvor* – was later built in its place, and is today the seat of the President of the Republic of Serbia)
- Fig. 4 House of Jovan Ristić, corner of Resavska and Kralja Milana, Belgrade (source: Museum of the City of Belgrade, Ur 2100)
- Fig. 5 House of Milutin Marković, Balkanska 18, Belgrade (source: Museum of the City of Belgrade, Ur 14661)
- Fig. 6 The 'Yellow House' at Kralja Milana 16, Belgrade, headquarters of the Ministry of Foreign Affairs from 1923 to 1950/51, postcard issued in 1925 (source: private collection of Miloš Jurišić)
- Fig. 7 House of Dr. Kosta Kumanudi, Resavska 35, facade sketch (source: Historical Archive of Belgrade, OGB, TD f-VI-II-1-1923)
- Fig. 8 Ministry of Forestry and Mining, first prize in the 1921 competition, work under the motto *Misao* ('Thought') of the 'Arhitekt' Society for Technical Enterprise; architects Milan Sekulić, Dragiša Brašovan and Mihailo Petrović-Obućina, plan and facade sketches (source: National Library of Serbia, *Tehnički List* nos. 13 and 14, 1926, 196)

Foreign Affairs until it relocated to the building at Kneza Miloša 24-26 during 1950-51, where it remains to this day.

The history of the construction of one of the largest and most representative state buildings in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in the area between today's Kneza Miloša, Nemanjina and Birčaninova streets stems back to the very beginning of 1921 and the intention of two ministries to construct their own seats: the Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks. Due to circumstantial coincidences, the two ministries near-simultaneously made decisions regarding the design and construction of their edifices at different locations: the Ministry of Agriculture and Waterworks entrusted the design of its building to professor of architecture Nikola Nestorović in the 'Stara Šivara' area along Kneza Miloša, while the Ministry of Forestry and Mining planned to situate its building along Šumadijska. The Council of Ministers decided that it would be best to erect both buildings in Kneza Miloša as a single complex, and announced a nationwide competition for its design. The competition was won by a proposal submitted by the *Arhitekt* bureau led by architect Dragiša Brašovan, with a solution based on the original project of architect Nikola Nestorović but designed in the spirit of the National Style. The further course of design and construction was marked by a disagreement, with the authors Nikola Nestorović and Dragiša Brašovan opposed to the Ministry of Construction regarding the preparation of detailed plans for the building of the Ministry of Agriculture and Waterworks and Ministry of Forestry and Mining, which resulted in the withdrawal of the author's cooperation on 1 July 1926. By then, the building had been completed up to the first floor, and the Ministry of Construction's Department of Architecture ordered new sketches of the façade to be drawn up by the architect Nikolay Petrovich Krasnov. A careful analysis of the technical documentation shows that, beside the new design for the facade, no other changes occurred when the construction of the two ministries' building was resumed. The interweaving of authorship and authority, as well as political and social wishes and aspirations – both explicit and implicit – provides an image of a socio-political context that is most evidently reflected in the indeterminacy and vacillation between styles; from the secessionist of Nikola Nestorović, through the National Style of Brašovan, to the conservative academicism of Nikolay Petrovich Krasnov, on behalf of the Bureau of the Ministry of Construction.

The significance and importance of the prominently situated administrative state building, is, alongside its representative and detailed interior, indicated by its four representatively composed Academicist facades, whose special value is embodied in their

Fig. 9 The Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks, another unique project for the building of the two ministries, August 1923, by architect Nikola Nestorović and architect Dragiša Brašovan of the 'Arhitekt' Society for Technical Enterprise, facade sketches (source: National Library of Serbia, *Tehnički List* nos. 13 and 14, 1926, 201)

Fig. 10 Building of the Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks during construction (source: private collection of Miloš Jurišić)

Fig. 11 Building of the Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks, ground floor (source: Archives of Yugoslavia, AJ-62-1376-0015)

Fig. 12 Building of the Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks, detail of the vestibule at the corner of Kneza Miloša and Nemanjina, 1999 (source: Cultural Heritage Protection Institute of the City of Belgrade, B-2029-0007)

Fig. 13 Building of the Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks, detail of the lobby at the corner of Kneza Miloša and Birčaninova, 1999 (source: Cultural Heritage Protection Institute of the City of Belgrade, B-2029-0020)

Fig. 14 Building of the Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks, facade viewed from Kneza Miloša (source: Archive of Yugoslavia, AJ-62-1376-0021)

Fig. 15 Building of the Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks, cartouches between the windows of the second and third floors, N. Krasnov (source: Historical Archive of Belgrade, Projects collection, K9)

architectural plastics. The entire composition of the sculptures and carvings upon the building is the result of the erudition, skill and affection for aesthetics embodied by Nikolay Petrovich Krasnov's approach to Academicism. The sculptures of this building were executed by academic sculptors Dragomir Arambašić, on the part occupied by the Ministry of Agriculture and Waterworks, and Petar Pallavicini, on the part occupied by the Ministry of Forestry and Mining.

Dr. Marina S. Pavlović,

architect

Cultural Heritage Preservation Institute of the City of Belgrade
marina.pavlovic@beogradskonasledje.rs

Dr. Saša J. Mihajlov,

Art historian,

Senior conservator

Cultural Heritage Preservation Institute of the City of Belgrade
sasa.mihajlov@beogradskonasledje.rs

Fig. 16 Building of the Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks, facade viewed from Birčaninova (source: Archive of Yugoslavia, AJ-62-Collection of plans 506-33)

Fig. 17 *Poljoprivreda* ('Agriculture'), sculpture on the top of the dome at the corner of Kneza Miloša and Nemanjina, bronze, author Dragomir Arambašić (source: National Library of Serbia, *Beogradske opštinske novine* no. 6, Belgrade 1940, 575)

Fig. 18 *Ribarstvo* ('Fishing'), sculpture below the cupola of the dome at the corner of Kneza Miloša and Nemanjina, artificial stone, author Dragomir Arambašić (source: National Library of Serbia, *Beogradske opštinske novine* no. 6, Belgrade 1940, 571)

Fig. 19 Building of the Ministry of Forestry and Mining and the Ministry of Agriculture and Waterworks, postcard (source: Historical Archives of Belgrade, ZF, A-3-229)